

BOEKBESPREKINGEN

Aaron V. Cicourel, *Le raisonnement médical. Une approche socio-cognitive*, Paris: Seuil, 2002, 234p. (Teksten verzameld en ingeleid door Pierre Bourdieu en Yves Winkin)

Aaron Cicourel (°1928) is altijd een buitenbeentje geweest in de sociologie en zal dat zeker blijven. Dertig jaar geleden kwam zijn *Cognitive Sociology. Language and Meaning in Social Interaction* uit. Wat in de jaren '70 methodologisch orthodox was in de Amerikaanse sociologie, zinde hem helemaal niet. Het afstandelijk waarnemen, het eng classificeren en het contextloos analyseren verschaalden volgens Cicourel de sociologie mateloos.

Het duidelijkste bewijs dat zulke formalistische manier van sociologiebeoefening plaats diende te maken voor een reflexieve manier, had hij al in 1968 geleverd in *The Social Organization of Juvenile Justice*, het boek dat hijzelf als zijn voornaamste beschouwt. "I was inside", dat is Cicourels ultieme recept om goed wetenschappelijk onderzoek te doen. Zijn jeugd had hij doorgebracht in de volksbuurten van Los Angeles. Wanneer hij later zijn onderzoek naar delinquent gedrag bij jongeren voltooide, bleken de officiële statistieken en classificatiewijzen volledig onbruikbaar om zijn rijke ervaring te ordenen. Met dat prefab-materiaal kon hooguit een tipje worden opgelicht van de sluier die de sociale werkelijkheid omgeeft.

Waar Cicourel hoe langer hoe meer aanstoot aan nam, was de kloof tussen het micro- en macroperspectief binnen de sociologie. Hij heeft niets onverlet gelaten om deze kloof te dichten. Om dat te bereiken heeft hij een baanbrekende synthese gemaakt van de etnografie van de communicatie, de etnomethodologie en de conversatieanalyse. Sinds 1970 is Cicourel verbonden aan de UC in Santa Barbara, waar hij nu emeritus professor is in "Cognitive Science, Pediatrics, and Sociology".

Le raisonnement médical. Une approche socio-cognitive is een merkwaardig boek. Het bevat zeven opstellen van de hand van Cicourel zelf. De opstellen geven een representatief beeld van het vele onderzoekswerk dat Cicourel de afgelopen twintig jaar in het medische milieu heeft verricht. In het eerste opstel maakt hij ons vertrouwd met zijn socio-cognitieve benadering. De opstellen die dan volgen zijn stuk voor stuk pareltjes van onderzoeksrapportage, waaruit telkens blijkt hoe immens moeilijk het is om in de gezondheidszorg adequaat te communiceren. Wie zich een

weg baant doorheen de opstellen, wordt getroffen door Cicourels geduldige omgang met alle feitenmateriaal. De opstellen mogen dan zeer theoretisch van aard zijn, het meest opmerkelijke is dat er nooit een zin wordt geschreven, of een gedachte geformuleerd, zonder dat daar de toetsing aan meticulous verzamelde feiten tegenover staat. Je houdt het zelfs niet voor mogelijk. Na lezing heb je aan den lijve ondervonden dat je nooit over een nacht ijs kunt gaan wanneer het gaat over vragen uit een vragenlijst of om het even welk ander empirisch materiaal. Ik sta even stil bij de zeven opstellen.

De taal staat centraal in het denken van Cicourel, maar nooit benadert hij de taal als een losstaand verschijnsel. De contexten waarin de taal wordt gebruikt (of dat nu groepen, organisaties, equipes, stammen of staten zijn) kunnen nooit worden losgekoppeld van de cognitief-linguïstische eigenschappen van de taal. Cicourel hecht vooral belang aan het dagelijkse taalgebruik, waarbij op de meest spontane wijze registers worden opengetrokken. Dan laten de gesprekspartners het achterste van hun tong zien en geven zij hun motieven prijs. Veel meer dan het formele discours drukt het dagelijkse taalgebruik uit, hoe mensen zich t.o.v. elkaar opstellen en verhouden. Het socio-cognitieve model dat Cicourel voorstelt, brengt het woord in de nabijheid van het handelen. Woorden worden uitgesproken met veel symbolische connotaties en impliceren telkens andere praktische gevolgen, andere sociale relaties en gedragingen. Om zijn model te verfijnen verdiept Cicourel zich in de sfeer van ziekte, gezondheid en zorg. Hij is vooral geïnteresseerd in de communicatie tussen arts en patiënt: het zitten op een andere golflengte, de spraakverwarring, het onbegrip, het verhullen van de waarheid, de zwijgzaamheid... Achter deze communicatie gaan duidelijke strategieën schuil. De pediater die zich richt tot het zieke kind, doet dat volledig anders dan wanneer hij de ouders informeert of wanneer hij zijn professioneel register laat horen, en hij heeft daar zijn redenen voor. Om deze situaties te analyseren, moet de onderzoeker beschikken over twee types van gegevensbestanden. In de eerste plaats moet hij op minutieuze wijze audio- of audiovisuele opnames maken van de gesprekken en contacten in het "natuurlijke" milieu. Deze bron van informatie kan op elk niveau van analyse opnieuw worden geïnterpreteerd. De informatie kan echter maar ten volle worden benut, wanneer tegelijkertijd een zekere generalisatie voorhanden is. Daarvoor is een ander type van gegevensbestand nodig. De onderzoeker moet bijkomende informatie halen uit een systematische observatie van de organisatorische routines, zowel op het lokale als het globale niveau. Door deze bijkomende informatie, die verwijst naar grotere verbanden of meer eenheden, kunnen de oorspronkelijke waarnemingen ecologisch worden gevalideerd.

Onafgebroken neemt Cicourel de procedures op de korrel die artsen, hulpverleners, advocaten, journalisten, onderzoekers, e.d., ontwikkelen om antwoorden op hun vragen uit te lokken. Wie zich wil informeren, moedigt zijn gesprekspartners gewoonlijk aan om een woordenschat te gebruiken waarbij zij zich gemakkelijk voelen, die comfortabel is. Maar dat is vaak de grote vergissing. Waar het op aan komt, is dat onderzoeker en informant elkaar dwingen om hun intenties altijd expliciet te maken en te communiceren over de situaties die zij verschillend percipiëren.

Van zodra een arts het probleem van zijn patiënt begint af te tasten, raken allerlei overtuigingen met elkaar verstrengeld. Arts en patiënt hebben elk hun eigen overtuigingen. Soms zijn deze parallel, soms ook conflicterend. Zij vormen een systeem, een opstapeling van schema's of mentale modellen, die richtinggevend zijn voor het handelen van beide gesprekspartners. Op rigoureuze wijze ontleedt Cicourel wat op het eerste gezicht een dovemansgesprek leek te zijn tussen een gynaecoloog en een patiënte tijdens een consultatie in een universitair ziekenhuis, maar volledig was ingekleurd door overtuigingen die maar geen vat op elkaar kregen.

Expertsystemen hebben al lang geleden hun intrede gedaan in de geneeskunde. Zij worden niet alleen gebruikt in de klinische praktijk, maar ook als didactisch hulpmiddel in de medische opleiding. Cicourel luistert naar specialisten, stagiairs en patiënten op een dienst reumatologie. Het expertsysteem dat hij daar aantreft, maakt gebruik van formele medische categorieën die helemaal niet overeenstemmen met het discours van de patiënten. Hij hecht enorm veel belang aan het eerste contact tussen arts en patiënt, en aan de woorden en uitdrukkingen die beiden dan uitwisselen. De informatie die tijdens dit eerste contact vrijkomt, dient te worden geïnterpreteerd en in de juiste context geplaatst. Expertsystemen die dit soort van informatie niet integreren, zijn niet in staat om juiste diagnoses te stellen of ook maar in enige zin richting te geven aan het klinisch handelen.

Om conversaties en andere taalfenomenen beter te begrijpen, moeten we oog hebben voor de context waarbinnen deze fenomenen tot stand komen. Cicourel begeeft zich in het microbiologisch labo van een universitair ziekenhuiscentrum. Het blijkt bijzonder moeilijk te zijn om de context die het labo biedt nader te omschrijven. Men kan immers vele gezichtspunten innemen. Soms baseert men zich op de rechtstreekse ervaring van het etnografische milieu waarbinnen de taalfenomenen en de interacties zich voordoen. Wat speelt er zich precies af op het communicatieve en relationele vlak, vooraleer een persoon op grond van een laboratoriumonderzoek ziek wordt verklaard? Soms wordt de context veel algemener ingevuld. Dan doet men ook een beroep op administratieve, professionele of technische gegevens van buiten het labo, of op een extern discours, omdat bepaalde beslissingen daar mee van afhangen. Aangezien wat men zegt en hoe men zich opstelt niet kan worden gekaderd in één context, maar in meerdere contexten, dienen al deze contexten zinvol op elkaar te worden betrokken. Zo krijgt men een vollediger beeld zowel op het conceptuele als het empirische vlak.

Expertsystemen en resultaten van microbiologisch onderzoek dragen in belangrijke mate bij tot de medische besluitvorming. Maar zij volstaan niet om voor een patiënt een concrete behandeling uit te stippelen. Mevrouw Price belandt in het ziekenhuis met een opgezwollen ooglid en herinnert zich alleen dat zij 's nachts een steek (van een insect?) heeft gekregen. Cicourel analyseert tot in het kleinste detail wat er in het ziekenhuis wordt ondernomen rond deze patiënt. De resident brengt verslag uit aan de specialist in infectieziekten. Vervolgens bundelen beide artsen de beschikbare informatie, maar omdat er te veel vragen onbeantwoord blijven, is de diagnose niet evident. Ten slotte wordt de situatie, die ondertussen als complex wordt beschouwd,

besproken in het kader van een didactische ronde, waaraan ook de patholoog deelneemt. Volgens Cicourel kan de juiste diagnose maar worden gesteld wanneer de redeneerwijzen die de leden van de medische equipe toepassen, volledig worden geïntegreerd in het besluitvormingsproces.

Cicourels verwondering gaat ook uit naar de manier waarop experts in het vak omgaan met beginners. Op een dienst reumatologie gaat hij na, wat nu precies de verschillen zijn tussen een beginnend en een gevorderd stagiair. Die verschillen zijn niet zo evident en kunnen enkel met een geoefend oor en oog worden waargenomen. De medische termen die de novice en de gevorderde gebruiken, verschillen niet noemenswaardig van elkaar. Wat beiden wel van elkaar onderscheidt, is hun vaardigheid om een gedetailleerde beschrijving van de symptomen en van mogelijke therapeutische interventies te geven. De novice simuleert zijn medische expertise door er blijk van te geven dat zijn basiskennis toereikend is om het probleem aan te pakken. De gevorderde stelt zich op dezelfde wijze op, maar slaagt er bovendien in om zijn hypothese van inflammatoire pathologie aannemelijk te maken door procedures te gebruiken die meer klinische ervaring veronderstellen. Om de socialisatieprocessen te begrijpen waarbij nieuwkomers worden omgevormd tot experts, dienen onderzoekers aandacht te besteden zowel aan de taalverschillen tussen beiden als aan de lokale en globale dwang die wordt uitgeoefend op de organisaties en omgevingen waarbinnen de verschillen zich voordoen.

Deze bloemlezing uit het werk van Cicourel is samengesteld door Pierre Bourdieu en Yves Winkin, die ook het woord vooraf (11 p.) hebben geschreven. Dit woord vooraf kan als één van de laatste teksten worden beschouwd van Pierre Bourdieu, die op 23 januari 2002 op 71-jarige leeftijd overleed in een Parijs' ziekenhuis. Yves Winkin doceert antropologie van de communicatie aan de Luikse universiteit en in Lyon en is een veelzijdige publicist. Het lezen van het woord vooraf is een must voor elk socioloog. Volgens Bourdieu en Winkin incarneert Cicourel "la face la plus exigeante, la plus ascétique, la plus rigoureuse, la plus aride parfois, de la sociologie". Zij vinden het bijzonder leerzaam om Cicourel te vergelijken met zijn vroegere klasgenoot Erving Goffman. Beiden bouwden verder op een solide etnografische fundering, maar "Goffman est aussi fluide dans sa pensée et dans son écriture que Cicourel est raide et sec". Goffman vond het prettig om zich te richten tot het grote publiek, terwijl Cicourel daar een hekel aan heeft. Het is zijn rol, zo beklemtoont Cicourel, om de wetenschap vooruit te helpen, zoals een navorser in een laboratorium die zich meer bekommert over zijn resultaten dan zijn lezers.

Cicourel is een geboren insider. In *Le raisonnement médical. Une approche socio-cognitive* geeft hij daar opnieuw blijk van. Medische beslissingen zijn zware beslissingen. Hun gevolgen worden vaak verkeerd uitgelegd of verkeerd begrepen. Dat

Cicourel van binnenuit uitpluist hoe deze beslissingen tot stand komen, heeft het profiel van de sociologie aanzienlijk verscherpt en haar meerwaarde voor vele andere disciplines duidelijk aangetoond. Zijn baanbrekend onderzoek heeft de moeilijke integratie van sociale en natuurwetenschappen zeker een duwtje in de rug gegeven.

Herman Meulemans (UIA, Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen)

Frédéric Debuyst, Pierre Defourney en Hubert Gerard (Ed.), *Savoirs et jeux d'acteurs pour des développements durables*, Louvain-La-Neuve: Academia-Bruylant, 2001, 537p.

"Het verschijnen van het woord 'duurzame ontwikkeling' op internationaal vlak, en bijgevolg zijn gebruik op verschillende andere niveaus, mag ons niet laten geloven dat een magisch recept is ontstaan dat ons de weg zal wijzen naar de toekomst, of dat een gemeenschappelijke wil aanwezig is om onze basisbehoeften te bevredigen met respect voor de natuur". Met deze eerste zin van de inleiding wordt snel de teneur van het boek - eigenlijk een bundeling van 21 bijdragen - duidelijk. De sceptische houding van de auteurs is terecht. Het is niet omdat dit begrip te pas en te onpas opduikt, dat ook een collectief streven groeit om de ongelijkheden aan de kaak te stellen (vb. tussen Noord en Zuid), om de milieurisico's te beperken, om ons westers consumptiegedrag te veranderen, etc. Sinds het Brundtlandrapport (1987) en de VN-Conferentie in Rio de Janeiro (1992) is de populariteit van het begrippenkader rond duurzame ontwikkeling op verschillende beleidsniveaus weliswaar sterk toegenomen, maar worden deze begrippen al te vaak selectief (en dus fout) ingevuld.

Volgens één van de drie redacteurs van het boek, de socioloog en jurist Frédéric Debuyst (UCL), kunnen het stellen van diagnoses, het definiëren van doelstellingen, het kiezen van interventie-instrumenten, etc. niet gebeuren op basis van louter objectieve criteria, maar vloeien deze voort uit de percepties (en de machtsmiddelen) van actoren. Daarom kan volgens Debuyst een definitie van duurzame ontwikkeling slechts in samenhang worden gezien met de wetenschappelijke en de politieke relevantie. De wetenschappelijke relevantie schuilt in de mogelijkheid om de complexiteit te benaderen vanuit de realiteit of vanuit de sociale verandering (i.c. rekening houdend met de verschillende dimensies en met de ruimtelijke en temporele omstandigheden). De politieke relevantie ligt in het performatieve karakter van de definitie, met andere woorden, in de mogelijkheid om gemeenschappelijke wensen en ervaringen uit te drukken en om het pad te effenen voor maatschappelijke doelstellingen. Beide relevanties mogen volgens de auteur niet los van elkaar worden gezien; de wetenschap dient rekening te houden met de mobiliserende mogelijkheden van de verschillende actoren, de politiek moet op haar beurt oog hebben voor de onzekerheden bij het nemen van beslissingen. Debuyst definieert duurzame ontwikkeling dan ook als *"de dubbelbinding van enerzijds een dynamiek van materiële vooruitgang, rekening houdend met zowel het ecologische evenwicht als de maatschappelijke logica, en anderzijds een sociale dynamiek betreffende het verwerven van een 'sociaal surplus' voor*

het grootst mogelijke aantal. Hierbij dient rekening te worden gehouden met intergenerationele aspecten en met de verbanden binnen en tussen gemeenschappen". Deze definitie, echter onnodig complex geformuleerd, ligt in de lijn van de consensus die bestaat betreffende de invulling van duurzame ontwikkeling (cf. Brundtlandrapport). Eenvoudiger zou men kunnen stellen dat duurzame ontwikkeling verwijst naar een ontwikkelingsperspectief waarbij het rechtvaardigheidsprincipe wordt ingevuld met een tijdsdimensie op de lange termijn (de belangen van de volgende generaties) en een ruimtelijke dimensie (sociale rechtvaardigheid tussen de huidige generaties op alle schaalniveaus: vb. stad, land, wereld). Het moet dus duidelijk zijn dat duurzame ontwikkeling veel meer omvat dan de bezorgdheid om het milieu. Voor het streven naar een duurzame ontwikkeling maakt Debuyst om analytische redenen een onderscheid tussen vier velden: (1) het biofysische leven en de natuurlijke rijkdommen, (2) het volume, de verdeling en de lokalisatie van de bevolking, (3) technieken, methoden van beheer en van economische accumulatie, en (4) culturele voorstellingen en gebruiken, instituties en sociale samenhang. Hoewel deze vier velden typische kenmerken hebben, zijn ze onderhevig aan een interne dynamiek. Eén van de moeilijkheden van elke discipline en zeker voor de interdisciplinaire dialoog is het bepalen van de plaats en de criteria van deze interne dynamiek.

Een opmerkelijk verschil met de gangbare literatuur over duurzame ontwikkeling, is dat het boek specifieke aandacht besteedt aan de verscheidenheid aan ontwikkelingen afhankelijk van kennis, percepties, tijd en ruimte. Vandaar ook het meervoud ('duurzame ontwikkelingen') in de titel van het boek. Deze benadering geeft het boek een meerwaarde en opent de vraag of er inderdaad meerdere duurzame ontwikkelingen mogelijk zijn. Debuyst onderscheidt onder meer ecocentrische en antropocentrische opvattingen, en maakt binnen deze laatste nog een opsplitsing tussen economische, sociale en ethische standpunten. Concreet betekent dit dat steeds verschillende visies en theorieën in rekening moeten worden gebracht, wat binnen disciplines en beleidsdomeinen kan leiden tot het wijzigen van de 'épistémè' (de intellectuele visie op de wereld), tot het ontdekken van nieuwe onderzoeks- of toepassingsvelden, en tot het onderhouden van nieuwe relaties met andere disciplines en domeinen.

Het boek omvat naast een inleidende tekst drie grote delen. Een eerste deel bestaat uit negen artikels over wetenschap, disciplines, denkbeelden en sociale logica's. In de eerste bijdrage situeert Debuyst de wetenschappen en de disciplines in een taxonomie van kennis en toont hij aan dat de aard van de kennis mede wordt bepaald door de organisaties, de instellingen en de cultuur waartoe de actoren behoren. De verschillende dimensies en het normatieve karakter van duurzame ontwikkeling veronderstellen dan ook een interdisciplinaire en open aanpak en een gemeenschappelijke visie gericht op actie. Zo betekent, bijvoorbeeld, het rekening houden met het effect en de impact van activiteiten op milieu en natuur voor sociale wetenschappers een nieuwe manier om de sociale feiten te bekijken. Ook in een artikel van de landbouwingenieurs Pierre Defourny en Philippe Baret (UCL) wordt hier specifiek op ingegaan. Volgens deze auteurs behoort het begrip duurzaamheid tot de culturele voorstellingen van ons wereldbeeld. Hoewel wetenschappers kunnen wijzen op de beperkte draagkracht van de aarde en het belang van intergenerationele rechtvaardigheid, kunnen hun diagnoses slechts als 'subjectieve' waardeoordelen worden beschouwd. Bij wijze van besluit beschouwen Defourny en Baret duurzame ontwikkeling als een noodzakelijk proces dat uitnodigt om anders en breder te denken en te handelen in zowel tijd

(niet beperkt tot bijvoorbeeld één legislatuur) als ruimte (niet beperkt tot één domein of één plaats). Een conclusie die we trouwens in de meeste artikels uit het boek terugvinden; ook bij de econoom Christian Comélieu (Universiteit Genève) en de demograaf Hubert Gérard (SPED - UCL). Comélieu pleit in zijn bijdrage om onderzoek te doen naar een andere macro-economische aanpak die open staat voor interdisciplinariteit en die het accent legt op het herdefiniëren van de samenhang tussen het economische en het sociale, en tussen het economische en het ecologische. Met 'economie' bedoelt Comélieu hier niet de markteconomie, maar wordt het begrip terecht oorspronkelijk benaderd. Gérard wijst in zijn artikel op het belang van de link tussen de demografie en het ecologische, het technisch-economische en het culturele veld. Meer concreet wordt ingegaan op de interacties tussen demografische groei en vervuiling, milieukwaliteit en mortaliteit, ontwikkeling en vruchtbaarheid, etc. De invalshoeken die hij voorstelt (i.c. 4 dimensies: voorraden, druk, doelgroepen en actoren), moeten de demografie aanzetten om op een interdisciplinaire wijze nieuwe onderzoeksvelden te verkennen. Populaties dienen hierbij gezien te worden als verenigingen die sociaal, ruimtelijk en in de tijd kunnen worden gesitueerd en die beschikken over eigen waarden en normen.

In een meer methodologisch luik van dit eerste deel stelt Debuyst als leidraad een kader voor dat de dynamiek of samenhang toont van samenwerkende of botsende actoren voor of tegen een bepaald doel. Essentiële aspecten die deel uitmaken van dit methodologisch kader en dus steeds dienen te worden onderzocht zijn de kenmerken van de sociale samenhang (sociale klasse, etniciteit, religie, etc.), socio-economische kenmerken (onderwijsniveau, gezondheid, huisvesting, inkomen, etc.), demografische, ruimtelijke en ecologische kenmerken, organisatorische kenmerken (vb. machtsstructuur) en de kenmerken van de sociale logica's (manier van denken en handelen). Met actoren worden diegenen bedoeld die zich betrokken voelen bij het doel van de actie, zoals politici, bedrijven, het maatschappelijke middenveld, lokale groepen, etc. Het is van cruciaal belang dat steeds de strategische opties van alle actoren in rekening worden gebracht. Defourny gaat in zijn tweede artikel dieper in op dit 'actorenspeel' (jeux d'acteurs). Hij wijst enerzijds op de wanverhouding die bestaat tussen de natuurlijke processen en de menselijke activiteiten, en anderzijds op de verschillen in de tijdruimtehorizon die disciplines of domeinen bij voorkeur hantieren. Het is dan ook belangrijk om steeds duidelijk het observatieniveau aan te duiden dat het analyseobject kadert en om het multischalenproces (tijd en ruimte) te identificeren dat interageert met het gekozen observatieniveau. Bernard Feltz (UCL) en Alessandro Meschinelli (UCL) trachten in hun bijdrage het methodologische kader te concretiseren. Dat verschillende actoren verschillende (sociale) logica's kunnen hantieren, wordt geïllustreerd in het artikel van Feltz. Aan de hand van het concept 'ecosysteem' maakt deze wetenschapsfilosoof duidelijk dat bijvoorbeeld de aanhangers van de 'wetenschappelijke' ecologie een andere kijk op de natuur en de technologie hebben dan de 'Deep ecologists'. De politicoloog en bevolkingswetenschapper Meschinella deed onderzoek in het domein van de land- en bosbouw in de Sahel. Hij bekritiseert in zijn artikel het gebrek aan efficiëntie - in het bijzonder bij internationale organisaties - bij de uitwisseling van technologie en kennis tussen Noord en Zuid. In plaats van technologiepakketten en uniforme oplossingen te geven, stelt hij een dialoog voor tussen onderzoekers, NGO's en lokale boeren zodat de expertise en de logica's van alle actoren in rekening wordt gebracht.

Een tweede deel, bestaande uit vijf artikels, gaat over juridische regelgeving inzake duurzame ontwikkeling, over het belang van milieueducatie en over de principes en richtingen die bestuurders (moeten) hanteren in verband met het milieu en territoriale ontwikkeling. Zowel in de inleiding en de conclusie van het boek, als in verschillende andere bijdragen, is er aandacht voor de onzekerheden bij de evaluatie van bepaalde fenomenen. Het is onder meer de taak van de wetenschap om de politiek te wijzen op het bestaan van onzekerheden. Hierbij moeten we wel bewust zijn van het feit dat wetenschappelijke kennis ook niet meer is dan een sociale constructie in functie van enkele hypothesen. In één artikel, namelijk van de jurist Nicolas De Sadeleer (CEDRE), wordt heel specifiek ingegaan op de fundamenten van het voorzorgsbeginsel, dat rust op het onvoorspelbare karakter van de milieurisico's. Deze onvoorspelbaarheid moet, aldus de auteur, de autoriteiten ertoe aanzetten om acties te ondernemen die niet alleen curatief of preventief zijn, maar ook anticiperend, met andere woorden, die beogen om zich te beschermen tegen potentiële bedreigingen. In een tweede deel onderzoekt De Sadeleer de reikwijdte van het voorzorgsbeginsel en de omvang van het voortschrijdende karakter ervan in het internationale en het Europese recht en in de nationale wetgevingen. De socioloog Marc Mormont (FUL) behandelt in zijn bijdrage de politiek inzake milieu en duurzame ontwikkeling vanuit de algemene invalshoek van de bestuurskunde. De eerste cruciale vraag die hij daarbij stelt, is of er een milieupolitiek of een sectorieel politiek (vb. rond water, afval, lucht, etc.) bestaat. Hij verdedigt het idee van een bestuursvorm gekenmerkt door een organisatiepolitiek, geconcentreerd rond de constructie van een probleem. Bij deze bestuursvorm beschikken de betrokken actoren over een geheel van middelen, worden zij in elke fase van de beleidscyclus betrokken, wordt over sectoren of domeinen heen gehandeld, beperken allerlei strikte juridische regels deze werkwijze niet, en worden steeds verschillende schalen (in tijd en ruimte) in rekening gebracht. Als besluit stelt Mormont terecht dat duurzame ontwikkeling niet alleen inhoud dient te geven aan de politiek, maar een referentie moet worden voor hoe aan politiek kan worden gedaan ('comment faire'). Het inpassen van duurzame ontwikkeling in de politiek, meer bepaald in België en in de Waalse regio, wordt onderzocht door de socioloog Yves Hanin (UCL). Zijn studie toont aan hoe vanaf de jaren '60 de politiek meer en meer antwoord biedt aan diverse logica's: centralisatie versus decentralisatie, een top-down versus een bottom-up benadering, geïntegreerde en transversale programma's versus een verkokerende aanpak, etc. Volgens Hanin kunnen deze karakteristieken steeds worden gelinkt aan een socio-economische en ideologische context. De juriste Laurence Barnich (FUL) en de socioloog Louis Goffin (FUL) gaan specifiek in op de beleidssector in Wallonië betreffende het gebruik en de kwaliteit van water, in het bijzonder bij één actor, namelijk de bedrijven. De auteurs onderzochten de regelgeving, die in sterke mate gebaseerd is op een normatieve constructie van de Europese Unie, om te besluiten met een typologie van bedrijfsattitudes t.o.v. waterproblemen: ontkennig, afwachten, aanpassen en anticiperen. Goffin heeft het in een volgend artikel over milieueducatie. Het is immers inzake milieu onvoldoende om betere technologieën te ontwikkelen, nieuwe economische en juridische instrumenten te installeren, aangepaste administratieve structuren te creëren, etc. Ook het individuele en collectieve gedrag dient te wijzigen en dit kan enkel - met uitzondering van de verplichting - door andere attitudes en waarden aan te nemen. Educatie kan echter niet worden beperkt tot informatie, communicatie, sensibilisatie, bewustwording of onderwijs. Goffin stelt het begrip 'educatie' voor als een complex leerproces binnen

een sociale groep en binnen een bepaalde cultuur waarvan het doel de persoonlijke ontwikkeling is. Educatie is volgens hem ook steeds in ontwikkeling, multidimensioneel (sociaal, intellectueel, psychisch, etc.), afhankelijk van vele interacties (familie, school, media, etc) en afhankelijk van de eigen verantwoordelijkheid. Goffin onderscheidt enerzijds verschillende doelgroepen voor een educatief aanbod met betrekking tot milieu en anderzijds verschillende strategieën, zoals handvesten, netwerken, labels, overschrijdende projecten, etc. Hij besluit met de vaststelling dat er een significante verbetering is (vb. de initiatieven van UNESCO en UNEP), maar dat de nood aan verder pedagogisch onderzoek over milieueducatie hoog is.

In het derde en laatste deel wordt dieper ingegaan op de voorwaarden voor ontwikkeling en op de strategieën van de actoren op mondiaal niveau en in het Zuiden. Veel regio's moeten namelijk opofferingen doen om zich te schikken in een mondiale economie, die zelden voor het verminderen van de ongelijkheden tussen regio's zorgt. Vaak integendeel. De econoom en socioloog Daniël Van der Steen (CSA) behandelt het streven naar duurzame ontwikkeling door in te gaan op de verschillende gevolgen van de transformaties gelinkt aan de modernisering en aan de industriële landbouw. Het is volgens hem opmerkelijk, maar wel zeer belangrijk, dat het debat betreffende de landbouwpolitiek - zowel in het Noorden als in het Zuiden - met meerdere actoren wordt gevoerd en dat verschillende sectoren of domeinen (vb. gezondheid, milieu, plattelandsonwikkeling, etc.) hier sterk worden bij betrokken. Van der Steen tracht aan de hand van enkele voorbeelden het onderhandelings- en beslissingsproces te duiden (o.m. binnen de Wereldhandelsorganisatie en binnen de Europese Unie) en het protest hiertegen te kaderen (o.m. Top in Seattle en José Bové in Frankrijk). De econoom Paul Mathieu (UCL) geeft in zijn bijdrage kritiek op de gangbare koppeling of 'nexus' tussen demografische groei, armoede en de milieudruk. Aan de hand van enkele voorbeelden inzake (de evolutie in) de landbouw in de Sub Sahara wordt duidelijk dat verschillende factoren een invloed uitoefenen op deze 'nexus'. De auteur pleit dan ook om steeds te vertrekken van de percepties en de prioriteiten van alle betrokken actoren, om rekening te houden met de verschillende schaalniveaus in tijd en ruimte, en om, onder meer, de nodige aandacht te besteden aan wie toegang heeft tot het natuurlijk kapitaal, welke landbouwtechnieken worden gebruikt en wat de kenmerken zijn van de familiale organisatie en het werkloos. De landbouwingenieur Etienne Verhaegen (CEA) trekt in zijn artikel deze lijn door. Aan de hand van een actieonderzoek in Burkino Faso tracht hij duidelijk te maken aan welke voorwaarden een innovatieve techniek moet voldoen, wil ze zich verspreiden en in de toekomst blijvend worden gebruikt. Zijn onderzoek toont aan dat vernieuwing meer is dan het innovatieve product zelf, en moet worden ingebed in een proces met daarin aandacht voor de verandering van de perceptie van het instrument of middel in kwestie, de verandering van de symbolische en sociale dimensies in het systeem en het belang van een 'draagvlak' voor deze innovatie.

In twee bijdragen wordt het conflict tussen mens en natuur in een historisch perspectief geplaatst. De socioloog German Palacio (Universiteit Bogota) baseert zich op documenten van reizigers in Columbia tussen 1850 en 1995 om de dynamiek in de Colombiaanse ontwikkeling en de visies op milieu die daaraan kunnen worden gelinkt te duiden. In de studie van de sociologe Maria García (UCL) over de ontwikkeling van rurale Maya-gemeenschappen in Guatemala staan de relaties tussen actoren centraal. Zij behandelt enerzijds de evolutie van het socio-economisch systeem, van de

bosbouw en van politieke organisaties, en anderzijds hun interacties met de buitenwereld: de moderniseringspolitiek, acties van guerrilla's, van de katholieke kerk en van NGO's. Het belang voor (duurzame) ontwikkeling van de bijdrage van vrouwen aan de landbouw komt aan bod in het artikel van Sophie Charlier (Entraide & Fraternité), Isabel Yepez (GRIAL) en Hélène Ryckmans (CIDEP). De economische activiteiten van vrouwen zijn hier niet alleen van economisch belang, maar spelen ook een cruciale rol in het behoud van de sociale banden en van het culturele patrimonium. Omdat deze activiteiten eerder in de familiale sfeer dan in de marktsfeer plaatsvinden, zijn deze vaak niet zichtbaar en worden ze niet naar waarde geschat. Net omdat vrouwen zich vaak in een benadeelde positie bevinden met betrekking tot de toegang tot de voorraden, gaan ze 'duurzamer' om met deze voorraden. De auteurs besluiten dat rechtvaardigheid tussen man en vrouw een wezenlijk, normatief onderdeel moet zijn van de definitie van duurzame ontwikkeling.

Tot slot is er nog een moeilijk te plaatsen bijdrage van de stedenbouwkundige Bernard Declève (UCL). Deze omvat bedenkingen over de kennis van 'het stedelijke', over lokale besturen, en over de betrokken actoren bij de stadsvernieuwing. De auteur geeft kritiek op de structuralistische aanpak van het stedelijke of het urbane, die samenhangt met globale socio-economische paradigma's. Hij stelt een meer fenomenologische verklaring voor, gecentreerd rond de concrete ervaring van de stedelijke ruimte. Hij toont hoe het concept stadsvernieuwing de basis legt voor nieuwe visies en voor een politiek die het lokale naar waarde schat.

De 21 bijdragen geven een vrij goed, maar geen exhaustief beeld van duurzame ontwikkeling. De auteurs kregen, mijns inziens, misschien te veel vrijheid om hun bijdrage vorm en inhoud te geven. Hoewel niet vanzelfsprekend, zou het interessant zijn geweest om de verschillende auteurs te laten vertrekken van min of meer een zelfde basis of vraagstelling en een zelfde invulling van het begrip duurzame ontwikkeling. Op zich staan er vrij veel interessante en bruikbare bijdragen in dit boek, maar de auteurs bleven vaak steken in hun discipline. Dit is zeker een gemis wanneer ook blijkt dat een synthese ontbreekt van de verschillende vaststellingen en onderzoekspistes. Zoals vermeld in de inleiding, moet het interdisciplinaire karakter van duurzame ontwikkeling nochtans verder gaan dan het samen voorstellen van disciplines. Wel vinden we in de conclusie van het boek een drietal 'sleutels' voor een duurzame ontwikkeling, die doorheen de meeste bijdragen aan bod komen. Een eerste sleutel is 'convergentie' of het zich samen richten op één doel, wat volgens de auteurs misschien beter na te streven is dan integratie van kennis, actoren en strategieën. Convergentie houdt onder meer een erkenning in enerzijds van verschillende paradigma's en rationaliteiten en anderzijds van verschillende actoren op verschillende niveaus in de maatschappij. Bijgevolg zal bij het zoeken naar oplossingen voor duurzaamheidsproblemen rekening gehouden moeten worden met verschillende strategieën en zullen 'open' onderhandelingen nodig zijn. Een tweede sleutel is de participatie van alle belanghebbenden. Wanneer de inmenging van externe actoren en het incorporeren van nieuwe technieken aan de basis liggen van verandering, zijn het de lokale actoren en de interne organisatie- en institutionaliseringsprocessen die het middel moeten vormen om duurzaamheid te bereiken. Een derde sleutel is te vinden bij een beleid dat zich aanpast aan de onzekerheden. Dit wil zeggen dat steeds verschillende scenario's in rekening worden gebracht, dat er een soepele wetgeving is en flexibele doelstellingen, dat procedures met terugwerkende kracht worden toegepast, dat de

gangbare manier van werken (i.e. de sectoriele aanpak) moet durven in twijfel betrokken worden en dat er tussen de verschillende actoren voldoende communicatie plaatsvindt.

Thomas Block (RUG, Centrum voor Duurzame Ontwikkeling)

Peggy De Prins, *Zorgen om (zorg)arbeid. Een vergelijkend onderzoek naar oorzaken van stress en maatzorg in Vlaamse rusthuizen*, Leuven/Leusden: Acco, 2002, 428p.

In haar doctoraat 'Zorgen om (zorg)arbeid' gaat Peggy De Prins op zoek naar een antwoord op de vraag waarom onze Vlaamse rusthuizen verschillen in termen van kwaliteit van zorg en zorgarbeid. Het is een interessante, boeiende zoektocht geworden die leidt tot vaak verrassende antwoorden en die ook nieuwe vragen oproept.

Om de algemene vraagstelling 'onderzoekbaar' te maken, is de complexiteit van het kwaliteitsvraagstuk gereduceerd tot een onderzoekstechnisch hanteerbaar model waarin kwaliteitsgevolgen teruggebracht worden tot de stress- en maatzorgproblematiek en gerelateerd worden aan werk- en organisatiegebonden oorzaken. Het begrip 'maatzorg' slaat hier op de relationele care-aspecten van de bewonerszorg. De conceptie van het model vindt haar wortels in het sociotechnisch gedachtengoed van Ulbo De Sitter, maar zoekt uitbreiding tot een bredere (en vollediger) kijk op het functioneren van organisaties. Hier houdt dit onder meer in dat ook de maatschappelijke context in rekening gebracht wordt (bijvoorbeeld subsidiëring, omkaderingsnormen) en dat de kwaliteitsgevolgen niet enkel gelieerd worden aan het systeem van arbeidsdeling, maar ook aan strategische profilering (zorginhoudelijke keuzes die gemaakt worden, zoals het werken met een systeem van bewonerstoe wijzing) van rusthuizen en de wijze waarop ze vorm geven aan hun personeelsbeleid. Zo krijgen we een mooi geordende sociologische blik op de thematiek waarin de drie analyse-niveaus (maatschappij, organisatie en actoren) netjes met elkaar verbonden worden.

Op het niveau van de beroepsuitoefening van verpleegkundigen en verzorgenden wordt vooral gekeken naar de zogenaamde regelproblemen en -mogelijkheden (en vooral de balans tussen beiden) als bepalende factoren. Verondersteld wordt dat stress/maatzorg-risico's verhoogd worden wanneer verpleegkundigen/verzorgenden vaak geconfronteerd worden met moeilijke werksituaties, moeilijke zorgsituaties of een lastige werk-gezin-combinatie..., tenzij zij over voldoende mogelijkheden beschikken (zelf beslissingen kunnen nemen, beroep kunnen doen op collega's, ...) om aan die problemen iets te doen. Hiermee komen ook Karasek en Theorell in beeld die, met hun 'job demands - job control model', de belangrijke verdienste gehad hebben om de stressdiscussie los te koppelen van individuele eigenschappen van personen en te kijken naar de onderliggende structuur (kenmerken van het werk) die stress faciliteert/inhibeert.

Op organisatieniveau wordt verwacht dat innovatieve beleidsprincipes op strategisch, zorginhoudelijk en personeelsvlak leiden tot een gunstiger arbeidssituatie en betere kwaliteitsuitkomsten op het vlak van stress en maatzorg.

Als onderzoeksmethode is gekozen voor een intensieve studie van drie cases in combinatie met een survey. Hoewel de resultaten niet representatief zijn voor de volledige sector (enkel instellingen met 50 tot 150 bedden werden in de steekproef opgenomen) levert de bevraging (onder meer dank zij een zeer hoge respons) een schat aan informatie op die toelaat om het bovengenoemde model te toetsen aan de realiteit. Naast het toetsen van hypothesen stelt de auteur zich ook een tweede doel, met name het leveren van kennis in functie van een mogelijke beleidsinterventie. Het opzet is dus ambitieus en velen mogen zich geroepen voelen om de scriptie ter hand te nemen. Niet alleen organisatiesociologen of -psychologen, maar ook allen die direct betrokken partij of verantwoordelijk zijn in het veld van de zorgsector. Naar mijn gevoel valt er voor de eersten meer te rapen dan voor de laatsten, want waar de eerste doelstelling met bravoure gehaald wordt, zullen de beleidsverantwoordelijken toch wel wat op hun honger blijven bij de suggesties om werklastmetingen uit te voeren, te onderzoeken welke werkgebonden oorzaken spelen in het werkdrukprobleem en het (strategisch, organisatorisch en personele) beleid kritisch te bevragen. Erg is dat natuurlijk niet. Bij een doctoraat lijkt het mij toch vooral te doen om de wetenschappelijke opdracht (hier: de toetsing van het theoretische model) en niet zozeer om de vertaling naar concrete beleidsinitiatieven.

De resultaatbeschrijving start met de weergave van de stress- en maatzorgscores voor de sector en volgt daarna hoofdstukgewijs heel logisch het schema van het theoretische ordeningsmodel waarin van macro- naar microniveau gestapt wordt. Eerst krijgen we de maatschappelijke context geserveerd (is stress en maatzorg een kwestie van centen en mankracht?) en komt de impact van het strategische gedrag van de organisaties aan de beurt. Daarna wordt ingezoomd op het organisatieniveau en wordt de vraag gesteld of organisatiestructurele ingrepen (het zorgconcept) en lidmaatschapscondities (personeelsbeleid) het kwalitatieve verschil kunnen maken. In een eindbalans wordt alles samengebracht om de definitieve stress- en maatzorgrisico's in beeld te brengen. In elk hoofdstuk krijgen we een aantal theoretische bespiegelingen waarna de empirische resultaten gepresenteerd worden. Het empirisch deel lijkt mij veruit het sterkste stuk van de dissertatie. Er is (wellicht mede door het casestudiewerk en de jarenlange ervaring van de auteur in de sector) gezocht naar een goede operationele vertaalslag van het conceptueel model en de auteur is er ook in geslaagd om (met een zeer hoge respons) heel veel over heel veel (organisaties)' te weten te komen. De resultaten vormen dan ook een zeer belangrijke bijdrage in het lange debat over stress/maatzorg, gedrag en organisatie. Onder meer de vaststelling dat de verschillen tussen stresscores *niet* te verklaren zijn door leeftijd, gezinslast, ploegenstelsel e.d. doorbreekt een aantal hardnekkige mythes. Ook het onderscheid dat de auteur maakt tussen excellente, doorsnee- en risico-instellingen op basis van hun stress/maatzorgscores is bijzonder interessant. Weeral worden een aantal clichés naar fabelland gestuurd. Zo bijvoorbeeld vertonen excellente instellingen een zwaardere bewonersprofilering en hebben ze niet meer personeel dan andere instellingen. Een van de centrale bevindingen, met name het feit dat vooral de arbeidsrelaties (en meer bepaald de kwaliteit van het leidinggevend personeel), het kwalitatief verschil maken, krijgt een interessant politiek uitloperje in het licht van de vaststelling dat OCMW-rusthuizen de meest problematische instellingen blijken te zijn als het op stress of maatzorg aankomt. Tussen de regels door lijkt een ander cliché dan wel zijn gelijk te krijgen: de bureaucratische structuur waarin de OCMW-instellingen ingebed zijn en

het politiek favoritisme (baas is vriendje van...) gaan ten koste van de zorg- en arbeidskwaliteit. Vervolgonderzoek naar de differentiële impact van het allocatiebeleid en de regelcapaciteit op *organisatieniveau* lijkt dan ook een nuttige piste. De theoretische beschouwingen zijn veelal boeiend, maar vaak ook weinig geproblematiseerd en wat te ver af van het model dat getoetst wordt. Een voorbeeld is de flexibiliteitsdiscussie waar deeltijdwerk geconcipeerd wordt als een illustratie van hegemoniale genderregulering. De achterliggende theorie is best interessant en knap, maar lijkt mij in de context van deze non-profit sector wat vergezocht, althans te ver om zonder kritische reserve te hanteren. Hier zijn we bovendien ook weer een eind weg van het te toetsen model, waar het er in concreto om gaat het dienstroosterbeleid op zijn 'stress/maatzorg'-invloed te beoordelen. Jammer is ook dat niet erg diep ingegaan wordt op een theoretische terugkoppeling van de bevindingen. De resultaten (o.a. het zwakke interactie-effect van regelmogelijkheden en regelproblemen en de zwakke (directe) impact van zorgconcept of strategisch beleid) roepen immers veel vragen op bij het theoretische model en een aantal sociotechnische premissen. Er wordt dan wel gepleit voor een soort revival van de Human Relations benadering door "de *gevoelshuishouding* een plaats te geven in de onderhandelingshuishouding" en een "kruisbestuiving tussen organisatiesociologische inzichten en de sociologie van emoties", maar dit lijkt mij naar theoretische reflectie toch karig. Laat ons hopen dat het doctoraat voldoende lezers vindt (die het trouwens ten volle verdient!) die verder aan de theoretische en empirische weg willen timmeren.

Stephan Vanderhaeghe (Sociaal Economische Raad van Vlaanderen)

Hans De Witte, Mark Elchardus, Christine Gruwez, Koen Raes, Bert Roebben, Jessy Siongers en Jan Vandoorne, *Openheid of leegte? Over zingeving bij jongeren*, Leuven: Acco, 2001, 120p.

In tegenstelling tot een primitieve samenleving, waar jongeren als het ware geleefd worden, is de hedendaagse samenleving er één van emancipatie, postmoderniteit en hyperindividualisme. Dit houdt echter niet in dat jongeren geen zin willen geven aan het leven. In deze reader gaan de auteurs dieper in op het complexe fenomeen van zingeving bij jongeren. In een eerste bijdrage schetst Bert Roebben vanuit theologisch en pedagogisch perspectief de relatie tussen zingeving en jongeren. In een tweede bijdrage gaan Mark Elchardus en Jessy Siongers in op het verband tussen zingeving, detraditionalisering en onbehagen. Het verband tussen zingeving en maatschappelijke waarden wordt door Hans De Witte en Jan Vandoorne onder de loep genomen in een derde deel. Met het epos "Parcival" in het achterhoofd schetst Christine Gruwez het zingevingsproces in een vierde deel. De laatste bijdrage van Koen Raes gaat dieper in op hoe zingeving leeft bij jongeren.

In "Into the void, we have to travel" schetst Bert Roebben het opbouwen van een zinvolle identiteit door jongeren in een wereld "vol van leegte". Jongeren stellen traditionele antwoorden op grote levensvragen ter discussie. Toch willen ze zingeven omdat het nodig is om de onvolkomenheden en raadsels in het leven een plaats te geven, om de brokstukken van een levensproject zinvol in elkaar te passen. Roeb-

ben stelt dat in courant jeugdonderzoek vragen naar levensbeschouwing of religie haast niet voorkomen, of heel specifiek en vanuit een christelijk kader. Dat kader is echter zijn plausibiliteit kwijtgeraakt in de hedendaagse maatschappij. Zodoende peilt men in jeugdonderzoek te vaak naar wat niet meer is: geloof in het kader van traditionele religieuze instituties. De situatiedefinitie van levensbeschouwing ligt te weinig in de handen van de jongeren zelf. Uit Nederlands onderzoek blijkt dat jongeren een eigen "native language" ontwikkelen om elementen uit zingeving te benoemen. Zo blijken jongeren af te knappen op het woord "God", maar wel zelf dat woord te gebruiken om een centraal element uit hun gebed mee te definiëren waar ze geen ander woord voor hebben. Roebben schuift vervolgens twee belangrijke discussiepunten naar voor. Ten eerste stelt hij dat de traditionele ontkoppelingshypothese minstens discutabel is omdat jongeren religieuze tradities als een gereedschapskist van symbolen blijken te hanteren. Ten tweede vraagt Roebben zich af hoe het actieaspect van zingeving moet begrepen worden wanneer de zoektocht belangrijker is dan het vinden. Roebben pleit voor een grensverleggend levensbeschouwelijk jeugdonderzoek dat objectief te werk gaat en geen zoektocht is naar een zogenaamd religieus reveil. Verder gaat de auteur dieper in op de zin van religie als vorm van contingentiebeheer in een moderne maatschappij waar individualisering en pluralisering troef zijn. Hij raakt ook even aan de problemen van de traditionele kerk die antwoorden geeft op vragen die mensen niet stellen en zwijgt over problemen die hen wel bezighouden. Roebben sluit af met een ideaaltypische situering van de evolutie van levensbeschouwelijke educatie: zin-ontvangen (premodern), zin-geven (modern en actief) en zin-ontdekken (postmodern).

In "Het onbehagen van de grenzeloosheid" gaan Mark Elchardus en Jessy Siongers na of zingevingproblemen reëel zijn. Met Durkheim worden zingevingproblemen gezien als problemen die ontstaan wanneer men geen zin meer kan geven aan de beperkingen die men zich oplegt: "le mal de l'infini". De religie was de eerste menselijke uitvinding waarmee men die problemen aanpakte. In deze tijd van detraditionalisering staan twee stellingen centraal. De eerste poneert dat vertrouwde betekenis- en zingevingkaders verdwijnen. De tweede stelt dat het individu in grotere mate een knooppunt van keuzes wordt. Elchardus en Siongers plaatsen vervolgens twee groepen interpretatoren van deze detraditionalisering tegenover elkaar. Met de term "homo optionis" verdedigt Beck een radicale versie, maar andere auteurs stellen dat die visie suggereert dat mensen vroeger geen actoren waren maar menselijke poppen, bestuurd door tradities. De auteurs stellen dat het gelijkstellen van detraditionalisering en radicale individualisering empirisch niet te verantwoorden is. Er bestaan namelijk nog steeds collectieve identiteiten of gedeelde sociale kenmerken (zoals gender, sociale afkomst, levensbeschouwing en onderwijsvorm) die een zeer grote invloed hebben op het denken en doen. Toch laat de moderne samenleving een groter aantal beslissingen over aan het individu en dat zou verklaren waarom gezagstrouwheid en traditionele ethiek worden teruggedrongen. Elchardus en Siongers zetten vervolgens de stap naar onbehagen, omdat volgens de Durkheimiaanse visie op zingeving, dit onbehagen veroorzaakt zou worden door afwezigheid van zingevingkaders. Als indicatoren van onbehagen bij jongeren schuiven de auteurs drie attitudes naar voor, met name de positie op de nieuwe breuklijn, het schoolwelbevinden en het persoonlijk welbehagen. Hun onderzoek toont onder meer aan dat naarmate jongeren zich sterker betrokken voelen bij religie, ze minder zingevingproblemen ervaren. In de heden-

daagse maatschappij moet een alternatieve zingeving het autonomiestreven drukken en bijdragen tot het welbevinden, welbehagen en/of democratische waarden, maar alternatief geloof blijkt geen gepaste alternatieve vorm van zingeving. Als alternatieve zingevers schuiven Elchardus en Siongers het authenticiteitstreven en de sociale participatie naar voor (al blijkt dat laatste niet te kloppen voor alle vormen van participatie).

Hans De Witte en Jan Vandoorne stellen in "Zingeving via maatschappelijke houdingen" twee centrale kernvragen. De eerste vraag is deze naar de plaats van scholieren met betrekking tot maatschappelijke houdingen. De tweede vraag is deze naar de vergelijking van opvattingen tussen volwassenen en jongeren. Volgens Middendorp vallen maatschappelijke houdingen in onze samenleving uiteen in twee grote opiniedimensies, die beide variëren van progressief tot conservatief. Deze dimensies worden de sociaal-economische en de sociaal-culturele dimensie genoemd. Het onderzoek van de auteurs toont aan dat scholieren in Vlaanderen op sociaal-economisch vlak eerder als progressief (links) te beschouwen zijn. Op sociaal-cultureel vlak blijkt er echter geen éénduidig beeld te bestaan. Vervolgens gaan De Witte en Vandoorne over tot een vergelijking tussen jongeren en ouderen. Een dergelijke vergelijking wordt echter bemoeilijkt omdat onderzoeken van elkaar verschillen. Sociaal-economisch blijken jongeren minder progressief dan volwassenen. Op het sociaal-culturele vlak valt de vergelijking uiteen in drie deelaspecten. Inzake arbeidsethos blijkt er nauwelijks verschil te bestaan tussen ouderen en jongeren. Scholieren blijken iets minder negatief te staan ten opzichte van migranten en ook op het autoritaire vlak blijken scholieren minder conservatief dan volwassenen. Uit het onderzoek van De Witte en Vandoorne blijkt dat jongeren een sterkere voorkeur uiten voor individuele vrijheid en dit past in de discussie over individualisering, aannemende dat jongeren trendsetters zijn.

In "vragen naar zin" poneert Christine Gruwez dat de zingeving zelf in vraag gesteld wordt en ze vraagt zich dan ook af wat er zich voltrekt tijdens een zingevend proces. Ze duidt dit aan de hand van het epos "Parcival" van Wolfram van Eschenbach. Zingeving wordt gezien als een hoogstpersoonlijke creatie van een kunstwerk in permanente verhouding tot de medemens. Gruwez stelt dat zin niet iets is dat voorgegeven is of dat toegevoegd kan worden, maar wel een gebeurtenis is.

De zingevingvraag wordt meestal pas grondig gesteld na een traumatische ervaring. Dat is het uitgangspunt van Koen Raes in "jongeren en (hun) zingeving". Vaak wordt die vraag dan echter meteen vanuit therapeutische bekommernissen gestuurd, wat de tijd doet ontbreken om ze te beantwoorden, al voegt Raes er meteen aan toe dat die vragen nooit definitief beantwoord kunnen worden. De auteur stelt vervolgens dat adolescentietijd metafysische tijd is, een vraagtijd waarin jongeren met zichzelf in het reine zoeken te komen. Het hoge zelfdodingcijfer wordt als een aanduiding gezien van het feit dat heel wat jongeren geen zin kunnen vinden in het leven. Raes stelt dat in onze hedendaagse, moderne, westerse wereld geen grote verhalen meer bestaan en dat daarom gezocht wordt naar engagementen die concreet zijn en waarin het "self" een rol kan opnemen, zoals eten, kleding en uiterlijk. De auteur eindigt zijn betoog met de stelling dat praten over zingeving met jongeren niet zo vanzelfsprekend is aangezien het kwetsbare gedachten betreft en enkel een vertrouwensband oprechte communicatie over zingeving garandeert.

Zingeving bij jongeren is een belangrijk thema in de hedendaagse "detraditionaliserende" samenleving. Zingeving vindt vaak plaats in een religieus kader. De sterkte van de bijdrage van Bert Roebben bestaat erin dat hij stelt dat in courant jeugdonderzoek de vraag naar zingeving te vaak vanuit een specifiek christelijk kader wordt gesteld waarbij de onderzoekers dan op zoek gaan een zekere ervaring van die zin en ze zodoende peilen naar wat niet meer is, om daaruit vaak foutief af te leiden dat jongeren geen zingeving meer hebben. Roebben pleit terecht voor een definiëring van zingeving door de jongeren zelf. Binnen de ideaaltypische beschrijving van de evolutie van levensbeschouwelijke educatie is het onderscheid dat Roebben maakt tussen het moderne zin-geven en het postmoderne zin-ontdekken echter niet meteen duidelijk. Zin-geven is volgens Roebben ontoereikend omdat het enkel een voorstelling is van mogelijke zinperspectieven, maar in zijn voorstelling van zin-ontdekken via een literaire omweg van de orde van het gedachte-experiment ("het zou evengoed anders kunnen zijn") leidt men geen argumenten af waarom dat gedachte-experiment niet zou kunnen tijdens het moderne zin-geven. In de bijdrage van Elchardus en Singers wordt met "le mal de l'infini" van Durkheim in het achterhoofd op zoek gegaan naar zingevers die de rol van de religie hebben overgenomen in de hedendaagse maatschappij. Hun bijdrage is een aangenaam lezende en empirisch onderbouwde schets van het verband tussen het verdwijnen van zingeving, detradditionalisering en onbehagen bij jongeren. Ook het eerste deel van de bijdrage van Hans De Witte en Jan Vandoorne gaat op hetzelfde elan verder en situeert de jongeren vandaag op de sociaal-economische en sociaal-culturele opinedimensies. Het is echter spijtig dat ze de in hun titel aangekondigde vergelijking tussen ouderen en jongeren niet volledig waar kunnen maken, zoals ze ook zelf toegeven. Vele aspecten konden niet worden vergeleken en de vergelijking van de andere aspecten werd dan nog eens bemoeilijkt door het feit dat de onderzoeken van elkaar verschilden. Hun bijdrage kan misschien nog het meest gezien worden als een pleidooi tot vergelijkend onderzoek tussen jongeren en ouderen voor wat betreft maatschappelijke houdingen. De bijdrage van Gruwez over het zingevingproces aan de hand van het Parcival-epos is een originele uitvalshoek, maar helaas is het te veel een navertelling van het verhaal, waarbij slechts occasioneel teruggerepen wordt naar zingeving - al zijn die occasionele spiegelingen niettemin passend. Gruwez besluit haar bijdrage met "aan ieder van ons om dit te voltrekken" waarbij we duidelijk de docent in de vormingssector aan het woord krijgen. Toch past deze uitval niet echt binnen de algemene sfeer van het boek en bovendien is het in tegenspraak met wat ze net beschreven had, namelijk dat zingeving niets is dat kan worden toegevoegd, maar ontstaat als een gebeurtenis. De bijdrage van Koen Raes is een passend besluit op de hele reader. Terecht stelt hij dat zingeving geen gemakkelijk onderwerp is om over te praten, wat als algemene nuance kan dienen voor de overige bijdragen. Over het algemeen beschouwd is "Openheid of leegte" een vlot lezende verzameling van originele bijdragen over zingeving, waarbij

de lezer kennis kan maken met enkele belangrijke problemen en resultaten van zingevonderzoek bij jongeren.

Jeremi Van Gorp (UIA, Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen)

Luc Huyse, *Gullivers probleem. Essay over de toekomst van de politiek*, Uitgeverij Van Halewyck-Forum 21, 2002, 61p.

Gezien bondigheid niet meteen tot de grootste kwaliteiten van ondergetekende gerekend kan worden, loerde bij deze gelegenheid al meteen het gevaar om de hoek dat de bespreking langer zou worden dan het betreffende boek zelf. "Gullivers Probleem. Essay over de toekomst van de politiek" telt immers maar 61 bladzijden en heeft het formaat van een gemiddelde schoolagenda. Maar goed, we weten natuurlijk allemaal dat het niet draait om kwantiteit maar om kwaliteit en dat die twee soms eerder vijanden zijn.

Het volume tekst zou op zich dan ook geen probleem vormen, ware het niet dat het geenszins in verhouding staat tot de ambitie om een dergelijke uitgebreide thematiek te bespreken. Bovendien is het boekje soms wat te vrijblijvend (vooral wat de eerste helft betreft) en grotendeels gebaseerd op evoluties die al eerder beschreven werden, niet in het minst in eerdere publicaties van de auteur zelf. Het voelt dan ook meer aan als een inleiding tot de problematiek dan als een echte uitwerking ervan; meer als een stand van zaken dan als een volledig nieuwe analyse en een uitgesproken kijk op de zaak. Meer bestemd voor 1° kan (of bachelor, zoals Bologna het wil)-studenten dan voor gevorderden. Waar uiteraard niets op tegen is. Maar in dit geval stelt dat toch wel sterk teleur. Bij iemand van het kaliber van Luc Huyse zijn de verwachtingen van de lezer immers zoveel hoger gespannen. Je krijgt een beetje het gevoel dat 'Gullivers Probleem' iets is dat hij even snel uit zijn mouw geschud heeft. Een soort 'Best of Huyse'.

Wat echter niet wil zeggen dat het boekje, binnen de aangegeven beperkingen, niet waardevol zou zijn. Integendeel. Het is een goede inleiding op de stand van zaken. Net als in zijn vorige boek 'De opmars van de Calimero's' slaagt Luc Huyse er weer in om de problematiek die hij wil aankaarten terug te leiden tot een bevattelijke probleemstelling die hij opnieuw weet te vatten in een geslaagde beeldspraak. Na Calimero wordt Gulliver erbij gehaald om op treffende wijze de positie van het huidige politieke bestel duidelijk te maken: in de ogen van de mensen een reus, maar in praktijk ingesnoerd door allerlei onbeheersbare evoluties. Weliswaar geen nieuwe vaststelling want ook in 'De politiek voorbij' en 'De opmars van de Calimero's' was Huyse hier al achter. En het gaat ook terug op de al veel langer aan de gang zijnde discussie over de "verplaatsing van de politiek". Huyse verwijst onder meer naar Frissen, maar deze kon al terugvallen op auteurs als Jean-Marie Guehenno en Manuel Castells. Het is dan ook vooral in de kracht van dit beeld, maar ook wel in de goed geschreven en opgebouwde argumentatie die ertoe leidt, dat de waarde van dit boekje schuilt.

En natuurlijk is het ook wel een hachelijke onderneming om zich over de toekomst van de politiek uit te spreken. Huyse dekt zich daarom al meteen sterk in, zowel in

zijn woord vooraf als in zijn eerste hoofdstuk, onder andere door erop te wijzen dat dit essay vooral een oefening in giskunde is en dat voorspellen een aartsmoeilijke zaak is. Vooral omdat we ons nu precies in een fase bevinden waarin de architectuur van de politiek aan serieuze veranderingen onderhevig is.

En dat brengt contradicties met zich mee, waarvan Huyse er een aantal opsomt. Nochtans zou men van een essayist kunnen verwachten dat hij in die contradicties juist een constante of een lijn ontwaart. Bijvoorbeeld het feit dat "pleidooien voor een afgeslankte staat gepaard gaan met oproepen om het repressieve vermogen van de staat aanzienlijk op te drijven" zou niet zozeer op een tegenstelling kunnen wijzen als wel op de dominantie van een eerder rechts-liberaal discours dat die componenten in het verleden meermaals heeft verenigd. De Verenigde Staten mogen dan al tot de landen met de lichtste staat behoren, men heeft er (vooral aan Republikeinse kant) altijd een voorliefde gehad voor 'law and order'. Ook de schijnbare contradictie tussen privatisering enerzijds en oproepen om het primaat van de politiek te herstellen anderzijds, is misschien eerder een kwestie van oorzaak en gevolg: een poging van de politieke klasse om zich, ondanks de wegebbende controle over (vooral economische) evoluties, toch nog te laten gelden tegenover het middenveld of de administratie.

De aangehaalde tegenstellingen kunnen dan misschien eerder opgevat worden als aanwijzingen die in de richting gaan van Noreena Hertz' andersglobalistische klassieker 'The Silent Takeover': het langzaam maar zeker verschuiven van het machtscentrum van de politieke naar de economische wereld. Ze kunnen dus grotendeels ingepast worden in de rest van Huyses betoog. Dat de Europese politieke leiders erin geslaagd zijn om "de meest ingrijpende monetaire operatie van de laatste honderd jaar", de invoering van de Euro, aan de bevolking op te leggen heeft misschien meer te maken met de economische aard van die beslissing en de steun van de economische wereld ervoor, dan met de intrinsieke macht van die politieke leiders.

Veel zaken die daarna volgen, zijn eveneens grotendeels onder te brengen onder de noemer van de economische globalisering en de deregulering en liberalisering die daarmee gepaard gaan. Zoals de factoren die een verzwakking veroorzaken van de hefbomen die de politiek ter beschikking heeft, en die Huyse in hoofdstuk 2 te berde brengt. De 'borderless economy', de toegenomen mobiliteit van burgers, het feit dat niet een Orwelliaanse overheid maar wel de privé-sector de meest gedetailleerde informatie over burgers beheert, de liberalisering van de media-industrie, het oprukken van privé-politie, enzovoort. En uiteraard de verreikende afslanking van de openbare sector, gekoppeld aan de evolutie naar een economie op wereldschaal. Deze laatste vaststelling ligt natuurlijk helemaal in de lijn van de globaliseringliteratuur en zou dan ook eerder beschouwd kunnen worden als de overkoepelende factor en verklaring, die de verzwakking van de verschillende hefbomen en dus van de politiek met zich meebrengt. De afnemende mogelijkheid van de politiek om tijd en ruimte te regisseren kan eveneens in grote mate daarmee in verband worden gebracht.

Natuurlijk hoeft Huyse zijn betoog niet volledig te kaderen in het discours rond globalisering. Dat gebeurt in nagenoeg elk boek vandaag de dag. Maar gezien een groot deel van zijn argumentatie daar wel mee samenhangt en/of eruit volgt, is het niettemin opmerkelijk dat hij dit niet explicieter vermeldt en zodoende verschillende vaststellingen aan elkaar koppelt. Nu lijkt het een beetje teveel alsof een aantal van de beschreven evoluties alleen samenhang vertonen wat hun gevolgen betreft en niet wat de oorzaken aangaat.

In het derde hoofdstuk, waar wordt ingegaan op reeds zichtbare aanpassingen van de politiek aan deze situatie, raakt Huyse eindelijk echt op dreef en wordt de toon 'essayistisch'. Zo heeft hij het over de zogenaamde nieuwe breuklijnen die de traditionele breuklijnen in België zouden vervangen. Ook hier doet hij eerst weer uitgebreid (nu ja, in verhouding tot het totale volume dan toch) het verhaal van de stand van zaken tot nu toe: de drie traditionele Belgische breuklijnen, de nieuwe ideologische breuklijn van Elchardus. Interessant, en 'essayistisch', wordt het echter wanneer Huyse deze hypothese ook wil toetsen. Hij doet er zeer goed aan om het onderscheid tussen tegenstellingen, scheidslijnen en effectieve breuklijnen aan te halen, met uiteindelijk een lucide boodschap die je zou kunnen samenvatten als: "zeg niet te gauw, het is weer een breuklijn". Dat is dan weer Huyse op zijn best: een aanklacht tegen en rechtzetting van slordig terminologiegebruik. Ook "De opmars van de Calimero's" begon met dit soort broodnodige 'taaloefeningen'. Dit stukje zou elke politicoloog en vooral elke politiek journalist (die het woord breuklijn gemiddeld zo'n anderhalve keer per commentaarstuk gebruikt) geregeld moeten nalezen. Dan volgt de constatactie dat het ontstaan van nieuwe breuklijnen vandaag de dag hoogst betwifelbaar is. Ook politici zijn eraan voor de moeite.

Vervolgens valt Huyse een andere heilige koe aan: de verkiezing als ultiem moment waarop politici ter verantwoording kunnen worden geroepen. Hier wordt onder andere een typisch Belgisch fenomeen vermeld: het feit dat Vlamingen zich niet kunnen uitspreken over belangrijke politieke figuren uit de federale regering als Antoine Duquesne of Laurette Onkelinx, noch over hun partijen. Een duidelijk voorbeeld van een democratisch deficit in eigen land dat de laatste tijd wel eens meer wordt vermeld. Sommigen zien er een reden in om de boel dan meer helemaal op te doeken. Huyse haalt zijn schouders op en beschouwt het als "de realiteit van een geregionaliseerd land". In Zwitserland kan het echter anders. Daar bestaat een nationale kiesomschrijving voor de senaat, zodat men in heel het land voor alle kandidaten kan stemmen.

Maar goed, dit is niet Huyses voornaamste punt. Het gaat er hem vooral om dat al die machtige politieke spelers (zoals ziekenfondsen maar vooral supranationale instellingen en wereldwijde economische machten als multinationals) geen verantwoording moeten afleggen. Waarmee we terug de anti-globalistische toer opgaan. We zitten nu volop in de zeer actuele problematiek van de politieke legitimiteit. En de voorgestelde aanpassinkjes aan de kieswet gaan daar weinig aan veranderen, aldus Huyse. Wat we wel nodig hebben om de legitimiteit op Europees vlak alvast wat te versterken, zijn transnationale partijen. Een toekomstgericht inzicht dat nog te weinig is doorgedrongen.

En verder moet het idee van verkiezingen als alleenzalmakend verlaten worden. We moeten op zoek naar "formules die de transparantie van het beleid garanderen en de verantwoordelijkheid van al wie op dat beleid weegt daadwerkelijk toetsen en sanctioneren".

Vervolgens houdt Huyse een pleidooi voor een herverkaveling van de verantwoordelijkheid, dat een aantal interessante pistes bevat, maar al terug te vinden was in zijn vorige boek. Hoe deze herverkaveling dan precies aangepakt moet worden en effectief afgedwongen kan worden, is een vraag die in dat vorige boek aan bod kwam,

maar niet echt bevredigend werd beantwoord. Dat gaf Huyse destijds ook zelf toe. In "Gullivers probleem" wordt deze kwestie echter niet aangekaart.

De ambitie om kant-en-klare antwoorden te geven heeft 'Forum 21' echter niet (Huyse's essay is de eerste schriftelijke neerslag van deze denktank die door de Vlaamse regering werd aangesteld om het debat over de toekomst van Vlaanderen te voeren). Vandaar dat Huyse besluit met het aanreiken van enkele thema's die voor een ruim publiek debat in aanmerking komen. Vooral het derde over de 'herbewapening' van de politiek, is het meest relevant en dringend. Tekenend is echter dat het dat al was in 1994 toen Huyse het aanhaalde in 'De politiek voorbij'. Zou het feit dat deze uitgave kadert in een door de overheid gesubsidieerde gedachtewisseling het debat plots wel aanwakkeren? Het valt te betwijfelen, want niets doet vermoeden dat de Vlaamse debatcultuur op die 8 jaar in gunstige zin geëvolueerd is.

Ten slotte benadrukt Huyse nog dat Gullivers probleem al gedeeltelijk zou kunnen opgelost worden als een realistisch beeld van het politiek bedrijf zou worden uitgedragen, onder meer door de politici zelf. In tijden van verkiezing en bijkomende electorale koorts (en die zijn er de komende jaren in België zowat constant) is dat echter meer dan ooit preken in de woestijn.

Samengevat is deze goedgeschreven 'best of' best aan te raden voor lezers die nog niet zo bekend zijn met de thematiek. Voor gevorderden kan het eventueel interessant zijn wanneer ze de zaken nog eens op een rijtje willen zetten. Voor diegenen die Huyses vorige, zeer lezenswaardige boeken al doornamen, zal deze oefening echter overbodig blijken.

Dave Sinardet (UIA, Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen)

Rudi Laermans, *Het cultureel regiem. Cultuur en beleid in Vlaanderen*, Tielt: Lannoo, 2002, 175p.

Eind 1999 gaf de toenmalige minister van Cultuur, Bert Anciaux, aan het Centrum voor Cultuursociologie de opdracht om het cultuurbeleid sociologisch onder de loep te nemen. Dit mondde uit in het onderzoeksrapport *Het Vlaams Cultureel Regiem*. Het boek 'Het cultureel regiem' van Rudi Laermans, is hier een uitloper van en bespreekt de belangrijkste conclusies. Het is volgens de auteur een essay. Het boek geeft geen cijfers, daarvoor dient het onderzoeksrapport. Het eerste deel van het boek zorgt voor een omkadering en laat brede begrippen aan bod komen, zoals cultuur en cultuurbeleid. Het tweede deel handelt over de ontwikkeling van het cultuurbeleid en ten slotte wordt de Vlaamse cultuur van naderbij bekeken en kritisch besproken. Het centrale thema van het hele verhaal is de vraag en het aanbod van cultuur.

Laermans begint met een belangrijk onderscheid tussen cultuursociologie en cultuurbeleid, wat neerkomt op een onderscheid tussen de academische en de politieke wereld. Dat onderscheid heeft een invloed op de definitie van cultuur, die varieert van erg breed en neutraal tot eng en niet neutraal. Laermans dekt zich meteen in tegen een belangrijke kritiek over de definitie van cultuur. Er zijn namelijk zo veel definities van cultuur dat, afhankelijk van de omstandigheden, alles cultuur is. Zelf defini-

eert hij Vlaamse cultuur als: alles wat op dit ogenblik in Vlaanderen aan zinvol wordt gedacht of gecommuniceerd. Hij geeft zelf toe dat dit erg onoverzichtelijk is, maar hierdoor stoot hij niemand voor het hoofd. In dit eerste deel wordt al de nadruk gelegd op de nood aan verhoging van de participatie van elke burger aan de cultuur. De vraag wordt wel gesteld of de kwaliteit van cultuur niet zal moeten inboeten ten voordele van de verhoging van de cultuurparticipatie. Hier komen ook drie voorwaarden aan bod die verder in het verhaal nog zullen terugkeren: de kwaliteit van het aanbod moet voldoende hoog zijn, een pluriform aanbod is noodzakelijk en culturele vernieuwing is een must. De vermenging van deze drie voorwaarden maakt dat het eerste deel van het boek soms warrig en onoverzichtelijk overkomt. Op verschillende ogenblikken komen de voorwaarden ter sprake, soms misschien op ongepaste momenten, zodat het eerste deel ongestructureerd lijkt.

Het tweede deel bespreekt de culturele ongelijkheden. Er wordt gewezen op drie ongelijkheden: verschillende sociale groepen hebben verschillende culturele bagage, er zijn verschillen tussen professionals en leken en er bestaan verschillen in participatie. Vele van deze verschillen blijken teruggebracht te worden tot verschillen in opleiding. Verder wordt in dit deel opnieuw de nadruk gelegd op de participatie en wordt een totaalplaatje gegeven van de participanten. Het is een ui van drie lagen: de binnenste laag bestaat uit het kernpubliek, de middelste laag uit mensen die participeren uit kunstliefde en de buitenste schil zijn de incidentele deelnemers.

Ten slotte wordt het Vlaams cultureel beleid kritisch bekeken. We krijgen een opsomming van wat reeds gerealiseerd werd, met enkel de nadruk op de positieve realiteiten. Elementen van kritiek komen bijna niet voor. Laermans begint met de stelling dat er al veel gerealiseerd is sinds 2000, nl. meerjarige plannen, cultuurdecreten en cultuurpacten. Achtereenvolgens worden de voorlopige resultaten van het onderzoek, de adviesorganen, het Vlaamse kunstregiem, het erfgoed en het sociaal-cultureel werk besproken. Als afsluiting geeft hij enkele bescheiden voorstellen: de culturele overheid heeft een homogeen instrumentarium nodig en als het cultuurbeleid zich wil focussen op meerjarige plannen moet ze zelf ook explicieter zijn en duidelijker haar prioriteiten stellen.

Naar mijn mening is het boek een degelijke bron van informatie voor een culturele leek. Een cultuurfreak of een cultuurprofessional kunnen zich afvragen: "What's new?" Dat de cultuurparticipatie verhoogd moet worden, wisten we al, en dat participatie terug te brengen is tot opleiding is ons eveneens niet onbekend. Een ander negatief punt is het feit dat enkel het derde deel het Vlaams cultureel regiem behandelt, want dat regiem is nu net het meest interessante van het verhaal. Ik neem aan dat ik daarvoor het onderzoeksrapport moet raadplegen. Tenslotte dekt Laermans zich in de inleiding al in tegen eventuele kritieken. Het is volgens hem een erg selectief verhaal, hij geeft geen cijfers, hij maakt geen aanspraak op volledigheid en geeft enkel de grote lijnen en voorstellen weer. Niettemin is het boek een goede bundeling van wat cultuur in het algemeen en in Vlaanderen in het bijzonder met zich meebrengt en dit vooral voor de lager geschoolde, incidentele cultuurparticipant die gestimuleerd moet worden om cultureel actief te zijn.

Jessica Mesman, *Ervaren pioniers. Omgaan met twijfel in de intensive care voor pasgeborenen*, Amsterdam: Aksant, 2002, 202p.

Hoe slaagt men erin snel en adequaat te handelen in situaties van twijfel en onzekerheid? Dit vormt de centrale vraagstelling in het (promotie)boek van Jessica Mesman. Situaties van twijfel en onzekerheid identificeert en bestudeert zij voor de intensive care unit van de afdeling Neonatologie (NICU). De neonatologiepraktijk vormt immers een grijs schemergebied in het medisch handelen. Door de snelle medisch-technologische ontwikkelingen worden ongeziene handelingsmogelijkheden geboden, maar worden ook (morele) dilemma's en diverse vraagstukken aan de betrokkenen voorgeschoteld. Conventionele antwoorden in handboeken en richtlijnen voldoen daarbij niet altijd. Toch wordt van de betrokkenen vereist dat er direct wordt ingegrepen. Hoe gaat men om met onzekerheid op dit pioniersfront van wetenschappelijke geneeskunde? Hoe wordt de specifieke situatie van het kind ingeschat? Wanneer is de inzet van beschikbare hightech-apparaten al dan niet nuttig? Wat is de rol van ouders in deze beslissing? Welke strategieën zijn voorhanden om aan de dagelijkse problemen het hoofd te bieden? En meer algemeen, op welke manier komt men tot beslissingen rond behandeling?

Op de neonatologie-afdeling moeten met andere woorden voortdurend keuzes worden gemaakt. Daarbij is de blik van de auteur echter niet zozeer gericht op de principes die zulke praktijk schragen, maar richt zij zich veeleer naar de wijze waarop men keuzes in de praktijk maakt. Pragmatisch kijken naar een specifieke praktijk: hoe wordt daar aan geneeskunde en moraal gedaan? Zo een uitvalshoek is dan ook bij uitstek gediend met een methodologische benadering van kwalitatief veldwerk. Aan de hand van participerende observatie bij twee cases in Nederland en de Verenigde Staten tracht zij de dynamiek van de afdeling te vatten en de strategieën te analyseren waarmee men de dagelijkse problemen te lijf gaat, als een vorm van 'geneeskunde-inactie'.

Op die manier schrijft Mesman zich in binnen de onderzoekslijn van het wetenschaps- en techniekonderzoek (STS) dat sinds de jaren '70 oorspronkelijk als 'wetenschap-inactie' werd verricht. Via gedetailleerde micro-analyses van praktijken wordt daarbij aangeduid dat kennis niet ergens buiten de praktijk ligt, maar juist vorm krijgt in het praktisch handelen. Voor sociologen klinkt dit alles verre van onbekend in de oren. Het wetenschaps- en techniekonderzoek maakt dan ook dankbaar gebruik van de reeds bestaande inzichten uit de sociologie. Maar ook omgekeerd bestaat er een groeiende interesse voor STS binnen bijvoorbeeld de medische sociologie (zie als illustratie voor deze tendens de recente bijdragen in *Sociology of Health & Illness*). Hoewel Mesman zich hier niet expliciet over uitdrukt, blijkt haar onderzoek ook vruchtbaar voor een ander onderzoeksgebied, namelijk de 'empirische ethiek'. Voortvloeiend uit het wetenschaps- en techniekonderzoek kent deze 'studie naar gesitueerde moraliteit' meer en meer opmars binnen de wetenschapsfilosofie. In plaats van te onderzoeken hoe men hoort te handelen, ligt de aandacht hier op de vraag op welke manier er in een specifieke praktijk daadwerkelijk wordt gehandeld. In die zin spreekt men ook over 'de empirische wending' binnen de filosofie. Grote voorbeelden zijn ondermeer het werk van de Franse filosofen Boltanski & Thévenot (1991).

De onderzoeksresultaten in het boek zijn opgetekend aan de hand van de reismetafoor. Het handelingstraject van kinderen op een NICU kan immers beschreven worden als een reis waarvan de afloop nimmer vast staat. Na een algemene beschrijving van de te volgen route, de bagage en de context van de reis maken we kennis met het vertrekpunt van de reis (hfst. 2), de ouders als reisgenoten (hfst. 3), de onzekerheden in traject en omstandigheden die de staf - ondanks hun ruime reiservaring - steeds opnieuw ondervinden (hfst. 4), de wijzigingen in koers, het noorden kwijt zijn maar toch telkens bakens aan de horizon treffen (hfst. 5) en de morele conflicten die, telkens wanneer mensen op reis zijn, kunnen rijzen (hfst. 6). In hoofdstuk 7 wordt afgerond met een diareportage waarin wordt teruggeblikt op deze reis. Deze reismetafoor is een aardig hulpmiddel voor de lezer: als een uitstekende gids leidt de auteur ons langs de vaak complexe omstandigheden van het traject en er zijn veel aangekondigde stophaltes voorzien om reflectie en rustpunten te bieden.

Aan de hand van specifieke cases (het verhaal van Esther, Tom en Maureen) geeft Mesman inzicht in het allesomvattend proces waarin een behandelingstraject invulling krijgt. Daarbij heeft zij in eerste instantie oog voor de verschillende middelen die op de afdeling ingezet kunnen worden om aan de problemen tegemoet te komen, zoals de gebruikte kennis en ervaring, medische technologie en de richtlijnen of 'stapenplannen' die voorhanden zijn. Uit haar analyse blijkt dat de inzet van deze middelen verre van altijd vanzelfsprekend is. Middelen dienen namelijk in eerste instantie bruikbaar gemaakt te worden. Welk middel op een bepaald moment voor die specifieke situatie probaat is, is dan ook voornamelijk zaak van actief mensenwerk en onderhandeling.

Met deze nadruk op het menselijk handelen in de praktijk laat Mesman zien dat ze uitgaat van een wisselwerking tussen technologie en handelen. Hoewel ze objecten als actief structurende elementen van de praktijk beschouwt, wenst ze, in tegenstelling tot de actor-netwerk theorie (ANT), mensen en dingen conceptueel gescheiden te houden '(...) om de eigen ervaring, keuzes en verantwoordelijkheden van mensen te erkennen en te onderzoeken' (p. 178). Hiermee neemt zij een plaats in binnen de gangbare discussie in het wetenschaps- en techniekonderzoek over de invulling van de relatie tussen de sociale orde en de materiële orde. Zo bestaat er kritiek op de traditionele ANT-aanpak, als zou die een te functionalistisch karakter hebben. Door de wereld voor te stellen als een geheel van actoren (zowel menselijke als niet-menselijke) die door middel van coalities, translaties en krachtmetingen elkaar rollen trachten aan te meten, lijkt het wetenschaps- en techniekonderzoek een hyperliberaal beeld over de samenleving uit te dragen (de Vries, 2002). Het ingebouwde onderscheid tussen mensen en dingen bij Mesman heeft dan ook een bedoeling: op die manier is de auteur in staat de aandacht te vestigen op de kaders waarin verantwoording van handelen - impliciet of expliciet - plaats kan vinden. Hierbij combineert Mesman inzichten uit de STS met de meer traditionele benadering in de sociologie waarin betekenis van redeneren, spreken en handelen tot uitdrukking komt. De theoretische implicaties van dit onderscheid hadden misschien meer in de verf mogen worden gezet.

Zo focust de auteur op de manier waarop de betrokkenen de middelen actief op het handelingsproject inzetten en bruikbaar maken. Daarbij staan hen diverse stijlen van ordenen en duiden ter beschikking. Voor de beschrijving van dit proces maakt Mesman gebruik van 'tweede orde begrippen' of analytische categorieën: verschillende

stijlen van redeneren en legitimeren die de betrokkenen hanteren ('repertoires'), stijlen van spreken en interpreteren ('voculaires') en meer of minder expliciete handelingsaanwijzingen ('scripts'). Ook hier ontleent de auteur de termen voornamelijk aan het begrippenkader van het wetenschaps- en techniekonderzoek. De uitwerking hiervan vinden we terug in de uitgebreide reeks voetnoten. Hierbij geeft ze zelf blijk van een sterk staaltje reflectief keuzes maken: de keuze tot het gebruik van een bepaald concept voor haar empirisch materiaal wordt telkens stevig beargumenteerd vanuit een ruim overzicht aan beschikbare concepten. Op die manier gebruikt ze het begrippenkader in feite als een 'techniek' om de impliciete zaken in de praktijk aan het licht te kunnen brengen. De uitdaging om deze concepten met elkaar te verbinden gaat ze echter uit de weg. Dat is jammer, want haar groot analytisch inzicht geeft ruimschoots aan dat deze stap naar theoretische vernieuwing zeker niet onverdienlijk zou zijn geweest.

Aan de hand van deze tweede orde begrippen wordt treffend geïllustreerd hoe de betrokkenen in staat zijn spanningen te neutraliseren en moeilijke dilemma's op te lossen, om zo de voortgang van het handelingsproces te waarborgen. De verschillende stijlen van ordenen maken daarbij duidelijk dat er nooit sprake is van één orde op de afdeling, maar van voortdurende ordeningen. Voorts leidt de inzet en het gebruik van verschillende stijlen van ordenen ook steeds tot verschillende definities van de situatie. Elke stijl van ordenen is immers niet neutraal, maar brengt haar eigen normativiteit mee. Elke stijl van vocabulaire impliceert bijvoorbeeld een verschillende invulling van het begrip 'gelijkwaardigheid', en daarmee wordt binnen elke stijl afzonderlijk ook aangegeven wie recht van spreken heeft en wie verantwoordelijk is. Met behulp van zulke stijlen komt men tot een gevalsbeschrijving, maar die reikt verder dan alleen de feiten. De sterkte van het boek zit dan ook vooral in hoofdstuk 6 'de morele lading', waarin de auteur laat zien dat de manier waarop een geval beschreven wordt ook consequenties heeft voor de wijze waarop morele vraagstukken op de NICU opgelost worden. Aan de hand van deze tweede orde begrippen is de auteur in staat aan te duiden dat feiten, waarden en handelingen van de eerste orde altijd samenhangen: 'De vraag van wat het geval is en de vraag hoe juist te handelen zijn geen kwesties die los van elkaar beantwoord kunnen worden' (p. 156).

Door deze verschillende stijlen nu expliciet te maken wordt voorts ook duidelijk dat de betrokkenen zélf soms een afstemming op het tweede orde niveau dienen te maken om tot een oplossing te komen. Stijlen kunnen met andere woorden botsen, en dienen dan door de betrokkenen in elkaar geschoven te worden. De uiteindelijke keuze tot een bepaalde behandeling wordt dan ook onderhandeld via het convergeren van verschillende stijlen. In het besluitvormingsproces over het staken van de behandeling van Esther bijvoorbeeld rivaliseren oorspronkelijk een 'situationeel' en een 'gevals'-repertoire. Zowel de attending als de neonatoloog ondernemen daarbij pogingen om beide repertoires - en hun respectievelijke normatieve orde - met elkaar te verzoenen (p. 135). In de uiteindelijke, 'officiële' versie van het neurologisch verslag vinden we daar echter niets meer van terug. In dezelfde zin illustreert Mesman dat bij de behandeling van Esther een 'juridisch' en een 'psychosociaal' vocabulaire op één lijn dienen gebracht te worden om tot een oplossing te komen.

Dat brengt ons terug op het thema van 'gesitueerde kennis en moraal'. Op de afdeling is immers sprake van 'moraal-in-actie' waarin het onderscheid tussen 'de algemene

morele categorie' en 'de unieke situatie van het kind' oplost. De definitie van de situatie van het kind (de feiten) en de definitie van de norm (de categorie, bv. 'leefbaar' of niet) komen tegelijkertijd tot stand (p. 137). Hierbij kunnen verschillende soorten stijlen van ordenen worden ingezet. Ethische codes, protocollen en richtlijnen ten spijt, in de praktijk moet moraliteit op maat gemaakt worden. Richtlijnen kunnen in die zin wel vorm geven, maar kunnen zelf ook verandering ondergaan. Dankzij een reconstructie van de verschillende handelingstrajecten is Mesman in staat de wijze waarop morele keuzes tot stand komen niet te reduceren tot een enkel tijdsmoment ('op de stafvergadering'), maar aan te tonen dat een besluit gesitueerd wordt in een hele tijdsspanne, waar complex mensenwerk bij te pas komt. Het is dan pas achteraf, in de reflectie, dat deductieve morele besluiten als een keurige beslissing van één moment overkomen.

Tot slot, blijft de vraag: wat kan zo'n onderzoek naar gesitueerde kennis en moraal ons nu opleveren? Wat 'leert' het ons met betrekking tot ethische principes (en handelen) en normativiteit? Door het expliciteren via tweede orde begrippen van de impliciete verantwoording die in een praktijk ingebed is, oefent het boek van Mesman een voorbeeldfunctie uit met betrekking tot de manier waarop wetenschap-en techniek-onderzoek haar normatieve taak waar kan maken. Mijns inziens levert zo'n boek evenzoveel interessante inzichten op als het bediscussiëren van epistemologisch-geïnspireerde normatieve vragen.

Ine Van Hoyweghen (K.U.Leuven, Departement Sociologie)

Boltanski L. & L. Thévenot (1991), *De la justification: les économies de la grandeur*. Paris.

de Vries G. (2002), Het normatieve ongemak van het wetenschapsonderzoek, *Gewina*, 25(1), 20-29.

Guy Van Gestel en Gust De Meyer, *Vedettetdom. Beroemd in Vlaanderen*, Antwerpen: Garant, 2002, 185p.

Vroeger gebeurde het wel eens sporadisch dat je op café of in de film een 'vedette' zag opduiken. In een mum van tijd was deze persoon dan omringd door geroezemoes en starende gezichten. Tegenwoordig kan je bij wijze van spreken nog niet naar de bakker om de hoek lopen zonder een 'BV' tegen het lijf te lopen. Ze schieten als paddestoelen uit de grond, of beter uit de massamediale grond. En deze vruchtbare bodem heeft zich de laatste jaren steeds meer terrein toegeëigend. Van het Flageyplein, de Reyerslaan en Vilvoorde tot iedere huiskamer, geen plaats is nog veilig om ongestoord te kunnen genieten van wat privacy want de camera's vallen overal binnen.

In hun boek 'Vedettetdom, Beroemd in Vlaanderen' analyseren Guy Van Gestel en Gust De Meyer het fenomeen van deze 'vedette-boom'. Het boek geeft een historisch overzicht van het ontstaan en de evolutie van bekende personen in Vlaanderen. Als uitgangspunt wordt de discussie aangekaart omtrent de definitie van 'bekende personen'. Wat bedoelt men als men het heeft over 'beroemdheden', 'iconen', 'vedetten' en hun status? Allemaal vrij vage termen, waarvan we hoopten een duidelijke definitie

te krijgen, maar gaandeweg het boek wordt het steeds minder duidelijk wie nu precies die Bekende Vlamingen zijn. Als de auteurs het hebben over de charismatische Vlaamse vedetten van weleer, zoals Chris Lomme, kunnen we nog volgen, maar aan het eind van de rit passeren namen als Luc Van de Walle, Eric Verwerft en Magda Ral de revue. Één voor één illustere onbekenden als we hier even een korte rondvraag doen. De algemene teneur van dit boek is dan ook dat de term 'Bekende Vlaming' nu eenmaal niet duidelijk te omlijnen is.

De term heeft echter wel een min of meer vastomlijnd tijdstip van ontstaan: zondag 12 februari 1989, even na achten. Het tijdstip waarop onze eerste commerciële zender onze dag kleurde en geen middel meer bestand leek dit ongedaan te maken. VTM, de oermoeder van de moderne Bekende Vlaming. Al wie voor de buis zit en naar de mooie kleurtjes staart, hoopt ooit aan de andere kant van het scherm te staan. Want al wie bij VTM werkt, blinkt, heeft status, leidt een glamourleven en is verlost van de dagelijkse sleur waar Jan Modaal zo angstvallig voor probeert te vluchten.

Voor de jaren negentig leefden alle bekende personen in Vlaanderen in een waas van mysterie. Niemand wist precies wat Chris Lomme op tafel toverde of waar Toni Corsari naar de kapper ging. Iedereen fantaseerde er wel over, alleen of met vrienden. Aan de mystiek kwam een einde toen de vedetten van de commerciële zender dichterbij het volk wilden staan. Een cruise langs de Nijl met jouw persoonlijke vedette; het wordt allemaal mogelijk. En misschien zelfs net iets te veel van het goede, want in navolging van de internationale sterren, kregen ook de Vlaamse Vedetten last van een overdosis succes. De auteurs van het boek doorspekken dit hele verhaal met voorbeelden uit vedetteland: Bert Anciaux die klaagt dat hij niet meer ongestoord over festivalweides kan lopen, Dana Winner die nooit bekend wou worden en Will Tura die de krasse maar terechte opmerking maakt: "Ik snap BV's niet die zeggen dat ze het vervelend vinden om herkend te worden. Dat vind ik verdacht. Dat klopt niet. Ze moeten dan maar een ander vak kiezen, vind ik." (p. 61).

Toch zijn er ook echt wel bekende Vlamingen tegen wil en dank. Als voorbeeld hiervan wordt het geval Freddy Horion besproken. De man moordde jaren geleden een gezin uit en werd levenslang veroordeeld. Het hele proces werd in de media uitgesmeerd en maakte van hem een bekende Vlaming zonder dat hij hierom gevraagd had. Maar inderdaad zijn deze bekende Vlamingen in de minderheid. Voor de meeste BV's is 'bekend zijn' echt hun vak. Een beroep waarvoor je uitzonderlijke prestaties moet verrichten, of niet? Vroeger was het in ieder geval zo dat je pas bekend werd als je iets uitzonderlijks verricht had, of als je net iets vreselijk was overkomen. Als je familie was van een bekendheid had/heb je gemiddeld ook meer kansen om beroemd te worden. De komst van de commerciële zender zorgde voor een nieuwe lading vedetten. En toch, volgende de auteurs is er meer aan de hand de laatste jaren. Bekende Vlaming zijn is geen exclusiviteit meer voor mensen met bijzondere capaciteiten (wat die ook mogen zijn), neen "Vlaamse vedetten worden steeds vaker kunstmatig 'gemaakt', zelfs los van enig talent" (p. 106). De komst van reality-tv legde immers een nieuwe pool van potentiële BV's aan: de kijkers zelf. Zenders lokken hun kijkers om zich weken samen te scharen met een hoopje 'gewone mensen' in de hoop dat dit sensationele beelden zal opleveren. Je hoeft helemaal niks meer te kunnen om met je hoofd op tv te komen! Meer nog, soms gaat het succes van Jan Modaal zelfs ten koste van diegene die echt talenten heeft. Het is immers de 'platte

commercie' die de laatste jaren bepaalt wie bekend wordt en wie niet. De knappe macho die met zijn heupen kan draaien en mits wat elektronische bijschaving drie zinnen op muziek kan zetten, haalt het tegenwoordig van de artiest die dagen heeft zitten zwoegen om een nieuw nummer te maken, maar niet over de juiste 'X-factor' beschikt. Het is de meerderheid die de laatste jaren bepaalt wie zich in glamourland mag begeven.

En de meerderheid, dat zijn de fans. De 'fanatiekelingen', want daar is het woord 'fan' van afgeleid. Mensen die fanatiek zijn in het vereren van hun idolen. En zo heb je er als idool best zoveel mogelijk, want bekendheid is een kwantitatief gegeven geworden. Waarom mensen zich bezighouden met het verafgoden van vedetten wordt ook in dit boek aangekaart. De auteurs verwijzen naar het werk van G. Miller: 'De parende geest'. Volgens Miller draait het allemaal om een verleidingsspel. Het zogenaamde 'handicap principe' betekent in evolutiebiologische termen dat dragers van goede genen zichzelf 'handicappen' om hun fitness te bewijzen. Bij pauwen is het zo dat vrouwtjes vallen voor mannetjes met een grote staart. Die staart wijst er immers op dat de mannelijke bezitter over goede genen beschikt, zoniet was hij al lang ten prooi gekomen met zijn onhandige pluimen. Bij de mens vallen vrouwen voor mannen met taalvaardigheid en creativiteit en dat zou volgens Miller de verering voor beroemdheden verklaren. De auteurs wijzen er echter op dat dit dan enkel zou gelden voor de verering van vrouwelijke fans voor mannelijke vedetten. Een andere beperking is evenwel dat niet alle vedetten creatief of taalvaardig zijn! Dat is wat de auteurs immers zelf de hele tijd aanhalen vanaf halverwege het boek.

Een betere verklaring voor de universele interesse in bekendheden hun doen en laten kan je volgens mij vinden bij J. Barkow (1992). Volgens Barkow is ons brein niet aangepast aan de moderne samenleving van vandaag. Hij meent, net als andere evolutionair psychologen, dat ons brein net als andere organen onderhevig is aan het proces van natuurlijke selectie. Onder evolutionaire druk hadden gedragsstrategieën die op een bepaald tijdstip beter leken aangepast aan de omgeving dan andere, meer kansen om doorgegeven te worden naar de volgende generatie (tenminste als dat gedrag erfelijk bepaald was). Roddel, bijvoorbeeld, zou volgens Barkow het voordeel gehad hebben dat onze voorouders via dit informatiekanaal op de hoogte waren van wie hun vrienden en vijanden waren. De groepen waarin onze voorouders leefden zijn op een bepaald moment te groot geworden om met iedereen voldoende persoonlijk contact te kunnen houden. Via roddel (doorgeven van sociale informatie) kon men toch op de hoogte blijven van de acties van anderen en daaruit andermans betrouwbaarheid afleiden (zie ook Dunbar, 1998). In deze primitieve vorm van roddel werd enkel informatie verspreid over personen waarmee onze voorouders samenleefden: personen uit hun eigen sociaal netwerk. Vandaag worden we via de media overspoeld met informatie over voor ons onbekende personen. Volgens Barkow leidt dit tot de valse perceptie alsof deze mensen deel uitmaken van ons eigen sociaal netwerk. Ons brein misleidt ons hierin en maakt dat we toch geïnteresseerd zijn in het doen en laten van deze personen. En de auteurs beseffen dit ook, want ze vermelden zelf dat: "De vele bejaarde en eenzame mensen die nauwelijks meer buitenkomen, menen dat ze Luc Appermont en Bavo Claes kennen en meer kunnen vertrouwen dan hun buurman." (p. 140). Maar ook jongere en minder eenzame mensen lijden soms aan dit syndroom, want ten slotte hebben we allemaal wat we kunnen noemen: 'A stone-aged brain in tabloid society'!

Die alomtegenwoordige interesse in het leven van een beroemdheid eist echter soms zijn tol. Als de nieuwsgierige fans overal zijn, moet je als ster constant opletten wat je zegt of doet. Bekendheden schipperen constant tussen hun 'normaal' leven en hun rol die ze in de media vervullen, wat bij velen leidt tot een identiteitscrisis of lichte gevallen van schizofrenie. Ze zijn de voorbeeldfuncties van de maatschappij, maar "sterren zijn ook maar mensen van vlees en bloed met hun zwakheden" (p. 41). En sommigen dreigen aan deze constante identiteitscrisis ten onder te gaan. Zoals Bert Ancaux, die een periode uit de schijnwerpers wil staan om even tot rust te komen, zijn er wel meerdere die nood hebben aan een adempauze. Maar er zijn ook andere gevallen; sommige BV's willen steeds meer roem eens ze geproefd hebben van de glamour en glitter. Ze gebruiken hun bekendheid om alle poorten binnen te dringen en soms is dat heel positief: bekendheden die opkomen voor liefdadigheid en onrecht in de wereld boeken nu eenmaal meer succes dan de enorm gemotiveerde maar onbekende vrijheidsstrijder. Toch gaan sommige BV's een poort te ver: de poort van de politiek. De auteurs van het boek geven hiervan een mooi overzicht. De BV-koorts in de politiek bereikt een hoogtepunt in 1999-2000 en "Nergens wordt het machtsspel zo hard gespeeld als in de politiek. Politiek is de arena bij uitstek waar macht wordt gecreëerd, ingevuld en uitgeoefend. Politiek is macht, en macht is politiek. Nergens is de impact van *star power* zo duidelijk als in de politiek." (p. 127). En de vraag is in hoeverre dit gezond is voor onze politiek. De auteurs betreuren terecht dat BV's de laatste jaren gemaakt worden, ongeacht ze over enig talent beschikken. Bovendien hebben: "Slechts weinig vedetten [...] de bescheidenheid van fysicus en uitvinder Isaac Newton, die al eind zeventiende eeuw beseft: *If I have seen further, it is by standing on the shoulders of giants.*" Hij gaf zijn voorgangers, op wiens werk hij voortbouwde, het krediet dat ze verdienden." (p. 153). Misschien moeten onze BV's van vandaag ook maar eens terugblikken op de echte Vlaamse vedetten van weleer. En het boek van Guy Van Gestel en Gust De Meyer is hiervoor een vlot leesbare bron van informatie.

Charlotte De Backer (RUG, Vakgroep Communicatiewetenschappen)

- Barkow, J.H. (1992), *Beneath new culture is old psychology: gossip and social stratification*, in J.H. Barkow, L. Cosmides & J. Tooby (Eds.), *The adapted mind*. Oxford: Oxford University Press (627-637).
- Dunbar, R.I.M. (1998), *Grooming, Gossip and the Evolution of Language*. Cambridge: Harvard University Press.
- Miller, G. (2000), *The Mating Mind*. London: Heinemann.

Jef Verhoeven, Geert Devos, Wim Bruylant en Veronique Warmoes, *Evalueren in Vlaamse secundaire scholen. Een onderzoek bij leraren en directeurs*, Antwerpen/Apeldoorn: Garant, 2002, 194p.

Het vertrekpunt van dit boek is de vaststelling dat er de laatste jaren een hernieuwde aandacht is voor de evaluatie van leerlingen in het onderwijs. Deze hernieuwde aandacht zou voortvloeien uit onvrede met de klassieke manier van evalueren, die niet meer beantwoordt aan de nagestreefde onderwijsdoelen. De onderwijsdoelen zijn

namelijk geëvolueerd en trachten op hun beurt in te spelen op de vragen en noden van de hedendaagse maatschappij. De visie op de evaluatie van leerlingen zou aan het evolueren zijn van een klassieke toetscultuur naar een evaluatiecultuur. Die evolutie vormt het onderwerp van het onderzoek in dit boek. De centrale vraag die gesteld wordt, is in hoeverre deze vernieuwde visie op evaluatie al is ingeburgerd bij de leerkrachten en directies van het secundair onderwijs in Vlaanderen.

Het boek is, klassiek, uit twee delen opgebouwd: een theoretische inleiding en het verslag van het empirisch onderzoek.

Het theoretische kader bestaat uit drie delen. In een eerste deel wordt een overzicht geboden van de literatuur over het evalueren van leerlingen. De maatschappelijke ontwikkeling die noopt tot een evolutie in de wijze van evalueren van een toetscultuur naar een evaluatiecultuur wordt kort besproken. Er wordt - beknopt - beschreven wat evalueren is en wat de functies zijn van evalueren. Enkele begrippen met betrekking tot evalueren worden toegelicht. Het onderscheid wordt aangegeven tussen formele en informele evaluatie, tussen product- en procesevaluatie en tussen formatieve en summatieve evaluatie. De evaluatiepraktijk wordt besproken aan de hand van de fasen in het evaluatieproces: voorbereiding, informatie verzamelen, interpreteren en beoordelen, terugkoppeling en rapportage. Verder worden twee hoofdmethoden van evalueren besproken, het observeren en het vragen stellen. Dit deel wordt afgesloten met een beschrijving van de evolutie van een toets- naar een evaluatiecultuur, waarbij elk van de besproken begrippen een plaats krijgen.

In een tweede deel wordt de regelgeving van de overheid inzake de evaluatie van leerlingen belicht. Er wordt nader ingegaan op de eindtermen en ontwikkelingsdoelen, de rol van de inspectie, de basiscompetenties van de leerkrachten en de functie van de klassenraden. Ook de autonomie van de scholen en de inrichtende machten wordt beschreven, met aandacht voor de vrijheid van scholen bij het evalueren van leerlingen.

Het derde deel stelt de scholen centraal. Immers, uitgaande van de autonomie waarover scholen beschikken met betrekking tot evalueren, rijst de vraag hoe die vrijheid ingevuld wordt en in hoeverre er op dit vlak verschillen tussen scholen mogelijk zijn. Er wordt aangegeven dat de kenmerken van scholen zich op twee domeinen situeren, het onderwijskundige en het organisatorische domein. Beiden hebben een wederzijdse invloed op elkaar. Op basis van de samenhang tussen het organisatorische en onderwijskundige beleid zijn door verschillende onderzoekers typologieën van scholen ontwikkeld. Daarbij komen telkens twee tegengestelde types terug: de bureaucratische school waar de directie beheersaspecten inzake administratie, personeel en financiën voorop stelt, en de leerlinggerichte school waar het onderwijsbeleid voorop staat en iedereen daar actief aan participeert. Tussen die twee uitersten wordt meestal ook een mengvorm onderscheiden. Elke school heeft ook een bepaalde visie over onderwijs en schoolorganisatie: er kan onderscheid gemaakt worden tussen een leerstof- of vakgerichte visie, een leerlinggerichte visie en een prestatiegerichte visie. In het onderzoek ligt de nadruk op de laatste twee, die dan ook kort beschreven worden. Ze worden niet als tegengestelden van elkaar opgevat. De leerlinggerichte visie wordt wel tegenover de leerstofgerichte visie geplaatst. Er wordt aangegeven dat een leerstofgerichte visie - waarbij de kennisoverdracht en het afwerken van het leerprogramma de belangrijkste zorgen zijn - past binnen een selectief onderwijsmodel. Leerlingen moeten worden aangepast en klaargestoomd voor de arbeidsmarkt en de

integratie in de maatschappij. Een leerlinggerichte visie past binnen een adaptief onderwijsmodel waarin het accent ligt op de ontplooiing van de individuele leerling. Uiteindelijk worden onderwijsbeleid en -visie ook weer in verband gebracht met toetscultuur en evaluatiecultuur. Om dit deel te besluiten wordt ingegaan op het evaluerend vermogen van de school, met aandacht voor de wisselwerking tussen het micro- en het mesoniveau.

Dit theoretische gedeelte biedt een mooi overzicht van een aantal kernconcepten en -ideeën met betrekking tot het evalueren van leerlingen. De beschrijving gebeurt echter heel vaak 'puntsgewijs', wat de leesbaarheid niet altijd ten goede komt. Het geheel heeft vaak weg van een syllabus. Bovendien heeft dit als gevolg dat bepaalde zaken onvoldoende uitgediept worden. Het blijft, met andere woorden, bij een overzicht. Ongeveer elk stukje wordt afgesloten met een melding van welke rol dat onderwerp in het onderzoek zal spelen, of welke vraag in het onderzoek met betrekking tot dat onderwerp gesteld zal worden. Hiermee wordt de theorie duidelijk gelinkt aan de empirie, maar voor de lezer wordt het al snel onoverzichtelijk. Niettemin is dit gedeelte informatief en maakt het de lezer snel wegwijs in de wereld van het evalueren, met aandacht voor de drie niveaus waarop evalueren beschouwd kan worden, met name het microniveau van de evaluatie in de klas, het mesoniveau van de scholen met hun eigen kenmerken en beleid en het macroniveau van de regelgeving door de overheid.

Het theoretische gedeelte wordt afgesloten met een aanloop tot de probleemstelling. Deze wordt ontwikkeld in het eerste hoofdstuk van het empirische gedeelte. Er wordt (nog eens) aangegeven dat de maatschappelijke ontwikkeling een evolutie nodig maakt van een toetscultuur naar een evaluatiecultuur. Om een zicht te krijgen op het stadium waarin deze ontwikkeling zich bevindt, maakt het onderzoek een kwantitatieve inventarisatie op van de evaluatiepraktijken in Vlaamse secundaire scholen. Het onderzoek heeft een drietal algemene doelstellingen: (1) het inventariseren van de evaluatiepraktijk (microniveau) en het evaluatiebeleid (mesoniveau); (2) de band nagaan tussen het evaluatiebeleid (meso) en de evaluatiepraktijk (micro) en (3) de band nagaan tussen het algemeen schoolbeleid (meso) en het evaluatiebeleid (meso).

Het onderzoeksopzet - met een beschrijving van de steekproeftrekking, de steekproef, de opmaak van de vragenlijst en de ontwikkeling van de gebruikte instrumenten - is gedetailleerd weergegeven. Er werd uiteindelijk gewerkt met gegevens van 1279 leerkrachten en 75 directeurs in 92 scholen.

Er wordt gestart met de analyse van het schoolbeleid. Achtereenvolgens worden het leerlinggerichte schoolbeleid, het prestatiegerichte schoolbeleid en het evaluatiebeleid, telkens zoals gepercipieerd door de leerkrachten, besproken en in verband gebracht met de (school)kenmerken 'de graad waarin men lesgeeft', 'de onderwijsvorm waarin men lesgeeft', 'het onderwijsnet', 'het soort vak' (algemeen of praktijk), 'schoolgrootte' en 'geografische ligging'. Er wordt hierbij geopteerd voor variantieanalyses. Gezien de percepties van leerkrachten de afhankelijke variabelen zijn en deze in verband gebracht worden met (school)kenmerken, is het een beetje vreemd dat geen gebruik gemaakt wordt van multilevelanalyses. Bovendien wordt niet ingegaan op de moeilijkheden die het werken met percepties met zich mee kan brengen (geven ze wel een accuraat beeld van de situatie? delen leden van eenzelfde organisatie dezelfde percepties?). Maar omdat de gepercipieerde kenmerken bijna nooit als schoolkenmerken worden voorgesteld, maar vrij consequent voorgesteld worden als individuele percepties, is dit niet echt een probleem. De weergave van de verbanden

is louter beschrijvend. Gevonden verbanden worden niet of nauwelijks geïnterpreteerd. Ook dit is op zich geen probleem, maar hoe moet je bijvoorbeeld omgaan met de informatie dat leerkrachten in Oost-Vlaanderen hun scholen als meer leerlinggericht percipiëren dan leerkrachten in Antwerpen?

Er wordt kort nagegaan in welke mate de leerkracht behoefte heeft aan een richtinggevend evaluatiebeleid dan wel gesteld is op autonomie. Het laatste blijkt niet het geval te zijn: evalueren gebeurt het liefst in samenspraak met andere leerkrachten. Ook het aan bod komen van evaluatie op verschillende vergadermomenten wordt onder de loep genomen en in verband gebracht met de verschillende (school)kenmerken. Omdat blijkt dat leerkrachten vaak praten over evalueren tijdens een klassenraad, gaat een volgend deel van het onderzoek dieper in op de delibererende en begeleidende klassenraad.

Na de bespreking van het schoolbeleid (of dus de perceptie door individuele leerkrachten van het schoolbeleid), volgt in hoofdstuk 4 een analyse van de evaluatiepraktijk van de leerkrachten in de klas. We maken hier dus een overstap van het mesoniveau naar het microniveau. In een eerste deel vinden we een inventarisatie van algemene zaken over evaluatie van leerlingen, wat dan in een volgend deel concreter wordt gemaakt. Het meest gebruikte evaluatie-instrument zijn schriftelijke toetsen. De gebruikte evaluatietechniek hangt vanzelfsprekend samen met het soort vak. Het is logisch dat praktijkleerkrachten bijvoorbeeld vaker gebruik maken van observeertechnieken. Bijgevolg kunnen ook verschillen gevonden worden naar onderwijsvorm. Verder worden verbanden gelegd met de graad waarin men lesgeeft, het onderwijsnet, schoolgrootte en geslacht van de leerkracht. Naast het gebruikte evaluatie-instrument wordt de frequentie van evalueren nagegaan en in verband gebracht met de verschillende (school)kenmerken. Door 17% van de leerkrachten worden alternatieve evaluatietechnieken gebruikt (bijvoorbeeld computerevaluatie). Het gebruik van instrumenten als portfolio, peer evaluation, leerlingprofiel-beschrijvingen en logboeken blijft beperkt.

Leerkrachten schrijven evalueren vooral een beoordelingsfunctie toe, op de tweede plaats komt een bijsturingfunctie en op de derde plaats een begeleidingsfunctie. Alle drie de functies worden als belangrijk ervaren. De drie functies kennen een positieve samenhang met zowel een leerling-gericht schoolbeleid als met een prestatiegericht schoolbeleid. Alleen is het niet helemaal duidelijk hoe beleid gemeten is. Wordt hier gewerkt met de individuele percepties van de leerkrachten, of is er op basis daarvan een aggregaat geconstrueerd? In het laatste geval dringt de vraag zich op of er dan rekening gehouden is met de al eerder vermelde moeilijkheden die het werken met aggregaten van percepties met zich meebrengt. De verbanden tussen de functies en de onderwijsvorm, de graad, het vak, ... worden eveneens nagegaan.

Met betrekking tot de doelstellingen (kennis, inzicht, vaardigheden, attitudes) die leerkrachten evalueren, worden voorzichtige conclusies getrokken. Uit de resultaten blijkt immers dat leerkrachten, naast het evalueren van kennis en inzicht, ook aandacht besteden aan het evalueren van attitudes en vaardigheden. Dit wekt verwondering omdat uit het jaarverslag van de onderwijsinspectie (2000) blijkt dat scholen zich vaak nog toespitsen op het evalueren van kennis en dat er zelden aandacht wordt besteed aan attitudes en vaardigheden. Dus, ofwel hebben de leerkrachten in dit onderzoek sociaal wenselijk geantwoord, ofwel zijn leerkrachten zich niet bewust van het feit dat zij zich vooral toeleggen op het evalueren van kennis. Het evalueren van

inzicht, vaardigheden en attitudes staat in verband met het soort vak, de onderwijsvorm en de graad; evaluatie van kennis houdt met geen van die kenmerken verband. Vervolgens worden de verschillende fasen (voorbereiding, afname, beoordeling, terugkoppeling en rapportering) bij een evaluatie doorgenomen. Telkens wordt de door de leerkracht gebruikte werkwijze beschouwd en in verband gebracht met verschillende (school)kenmerken en het beleid van de school (leerlinggericht/prestatiegericht). 'Kiezen leerkrachten autonoom een evaluatie-instrument?', 'welke soorten vragen stellen leerkrachten?', 'op welke wijze verloopt de evaluatieafname?', 'hanteren leerkrachten een woord- of een cijferbeoordeling?', 'wordt er een nabespreking gehouden?', 'welk rapport gebruikt de school?' zijn voorbeelden van vragen die de revue passeren. Vaak worden vergelijkingen gemaakt met de conclusies van de onderwijsinspectie en dan rijst soms de vraag in welke mate leerkrachten sociaal wenselijk hebben geantwoord. Hier en daar wordt de link gelegd met toetscultuur en evaluatiecultuur. Alles blijft opnieuw heel beschrijvend.

Aan de evaluatie van attitudes en de evaluatie van vakoverschrijdende eindtermen en ontwikkelingsdoelen wordt telkens een afzonderlijk hoofdstuk besteed. Na een beschrijving van de situatie, wordt ook hier weer het verband onderzocht met een aantal (school)kenmerken. Een afsluitend hoofdstukje is gewijd aan procesgericht evalueren.

In de conclusie worden de bevindingen van het onderzoek nog eens (té) uitgebreid op een rijtje gezet.

In het boek staat de evolutie van een toetscultuur naar een evaluatiecultuur centraal. In feite is het gebruik van de term 'evolutie' echter enigszins misleidend. Een evolutie is enkel vast te stellen door middel van longitudinaal onderzoek of door vergelijking met gelijkaardige data op een vroeger tijdstip. Geen van beide is echter in dit onderzoek het geval. Het is dan ook de vraag waarop een uitspraak als 'de evolutie van toetscultuur naar een evaluatiecultuur [...] blijkt slechts in beperkte mate aanwezig in de Vlaamse klaspraktijk' (p. 170) gebaseerd is.

Wat dit boek wel biedt, is een inventarisatie van de huidige situatie met betrekking tot evalueren in het Vlaamse secundaire onderwijs. Globaal gezien blijkt dan wel dat veel kenmerken van het evalueren onder te brengen zijn in een toetscultuur. Dit maakt het boek waardevol voor het beleid - waarvoor het ook bestemd is gezien het onderzoek werd uitgevoerd in het kader van het Onderwijskundig Beleids- en Praktijkgericht Wetenschappelijk Onderzoek van het Departement Onderwijs (p. iii). Als de verschuivingen die zich hebben voorgedaan inderdaad vragen om een evaluatiecultuur, dan biedt dit boek een goed aangrijpingspunt om maatregelen te treffen. Het boek eindigt trouwens met een aantal beleidssuggesties in die richting. Voor al wie in het onderwijs staat (op om het even welk niveau) en dus onvermijdelijk te maken heeft met leerlingen- of studentenevaluatie, is dit een interessant werk, al was het maar omdat het automatisch leidt tot een reflectie over de eigen werkwijze.

Mieke Van Houtte (RUG, Vakgroep Sociologie)